

Recensioner

Hans och hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid

Maria Ågren, red

Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensia 30 2003, 302 s.

HANS OCH HENNES är en antologi med klar fokusering på genus och egendom/ägande. Efter en inledning av Maria Ågren och Maria Sjöberg följer tio bidrag av olika forskare. Mäns och kvinnors varierande rätt till materiella tillgångar, främst jord, analyseras i en rad texter som är prydligt inordnade längs tidsaxeln. Antologin som har ett tusenårigt perspektiv löper från vikingatid till tidigt 1900-tal. Tack vare bokens strikta kronologi bibringas läsaren ett förändringsperspektiv som inte finns explicit uttryckt i texterna, men som ändå kan anas vid läsningen.

Genom historien har jorden varit den förnämsta egendomen, grunden till det stora flertalets välstånd, och rätten till jorden intar därför en central plats i sex av texterna. Därutöver behandlas kvinnor i städerna där burskapet och rätten att idka borgerliga näringar och deltagande i det ekonomiska livet, i stället blir centralt.

Antologins tematik är viktig för vår förståelse av kvinnors styrkeposition genom historien – och därmed för genushistoria generellt. Tematiken kvinnor och ägande tangerar två nyckelfrågor i genusforskningen. För det första om den kvinnodiskriminerande lagen också fick genomslag i kvinnors upplevda verklighet – lagen omsatt i praxis, och för det andra, betydelsen av kön som analytisk kategori i förhållande till andra strukturerande förhållanden som civilstånd och stånd/klass. Är kön den avgörande vattendelaren, den övergripande analytiska ka-

tegorin – eller är det mer relevant att titta på kön *tillsammans* med stånd/klass och civilstånd? Här går uppfattningarna ofta isär. Medan somliga forskare är beredda att tillmäta samhällsställning/klass och civilstånd större betydelse, uppfattar andra könstillhörigheten som mer ensamt utslagsgivande.

Änkor intar en spännande, gränsöverskridande position som kan tolkas på olika sätt. Att lagen tillmätte änkan full rättskapacitet, jämbördig med mannens, kan antingen uppfattas som ett generellt erkännande av kvinnors förmåga att handha egendom eller som en temporär nödlösning i en övergående situation.

Det är i relation till dessa forskningsfrågor – den skrivna lagens relevans och räckvidd i förhållande till praxis samt betydelsen av civilstånd och stånd/klass – som antologin känns särskilt angelägen. Det långa tidsperspektivet kan även ge ledtrådar om förändringar i kvinnors livsvillkor över tid, men en sådan analys, som skulle ha varit värdefull saknas.

Vi vet att kvinnor i Sverige, så långt tillbaka i tiden som vi har skriftliga källor att tyda, haft någon form av arvsrätt och kunnat komma i besittning av jord. Kvinnor har kunnat *äga* jord, men i vilken mån kvinnor även haft *dispositionsrätten* över samma jord är mindre välutrett och därför en viktig fråga i denna antologi. Hur såg kvinnans förhållande till jord och annan egendom ut? Var hon en passiv länk som förmedlade egendom mellan två män – mellan två generationer eller mellan två ätter? Eller var hon, i vissa situationer, även en fullgod (jord)ägare med såväl äganderätt som dispositionsrätt? Enligt lagen skulle alla kvinnor, utom änkor, ha målsmän. Det var män – främst fäder eller äkta makar – som skulle köpa och sälja

RECENSIONER

kvinnors jord. För kvinnor var ägande inte liktydigt med bestämmanderätt över ägodelarna, enligt lagen. Genom att hålla isär äganderätt och dispositionsrätt i analysen synliggörs genusordningen i det äldre samhället.

Hur långt tillbaka kan man spåra denna kvinnodiskriminerande begränsning i äganderätten? Enligt Birgit Sawyer var det kvinnors nytillkomna generositet mot kyrkliga institutioner, som efter kristnandet, ledde till inskränkningar i kvinnors förfoganderätt över egendom, då manliga familjeöverhuvuden försökte förhindra en minskning av familjens egendom. Detta var en reaktion som avspeglas både i den profana litteraturen och 1100- och 1200-talens lagar.

Ett intressant bidrag i denna antologi utgör Gabriella Bjarne Larssons undersökning av kvinnor och jordtransaktioner under perioden 1350–1500. Hon söker svaret på frågan i vilken utsträckning kvinnor kunde handla självständigt i samband med jordtransaktioner – om kvinnor alltid företräddes av män så som lagen föreskrev för alla utom änkor. Bondkvinnor i Jämtland jämförs med frälsekvinnor i Finnveden. Om man undrat över hur målsmanskapet fungerat i praktiken i senmedeltiden så blir svaret att kvinnor sällan agerade självständigt i samband med jordtransaktioner. I de fall där kvinnor trots allt tycks agera utan målsman överlåter de jord till sina egna bröder eller söner. Det helt dominerande mönstret är att kvinnornas jordtransaktioner sker i närvaro av manliga anförvanter. Endast två gånger på 150 år återfanns brev som visar att kvinnor själva köpt jord i Jämtland, av 280 bevarade brev om försäljning. Här undersöks även änkors förfoganderätt över sin egen och barnens jord. Slutsatsen blir att änkor inte framstår som ”nästan fullvärdiga män”. Änkans befo-genhet har i själva verket varit kopplad till rollen som hushållsföreståndare. Endast de änkor som *även* var hushållsföreståndare

disponerade själva sina egendomar. Så fort någon bror eller myndig son (över 15 år) tog över som hushållsföreståndare för-lorade änkan dispositionsrätten över egen-domen. Därmed nyanseras och förringas den myndiga position som lagen tillskrev änkor. I praktiken verkar flertalet änkor ha haft målsmän under senmedeltiden.

Bland *frälsekvinnorna* finner Bjarne Larsson visserligen fler brev där kvinnor säljer jord utan samtycke från sin målsman. Men samtycke från målsmän tycks ha varit ett vanligt krav även för högfälsets damer. Och desto större jordegendom som såldes desto starkare framstod kravet på målsmans samtycke för frälsekvinnorna. Om man förväntat sig att den period som *föregick* den lutherska reformationen och statsmaktens konsolidering skulle uppvisa ett mer flexibelt mönster där även kvinnor utifrån olika omständigheter och personliga förhållanden oftare skulle tillmätas formell kompetens att handha och disponera egendom, så finner man inga belägg för detta i denna antologi. Tvärtom framstår målsmanskapet som mer absolut och tycks även i stor utsträckning inkludera kategorin änkor under senmedeltiden. Kanske indikerar i stället de undersökningar som berör 1600-talet och det tidiga 1700-talet att just det långa 1600-talet var en ovanlig period då målsmanskapet inte upprätthölls konsekvent. Till exempel skriver Anna Hansson om Jämtland under 1600-talet att ”för änkor innebar makens död att deras äganderätt kom att sammanfalla med dispositionsrätten”. Samtidigt diskriminerades kvinnor dubbelt i samband med arv dels genom att kvinnors arvslott var hälften mot broderns, dels genom att äldste sonen hade företräde till jorden. Döttrars anknytning till jorden blev därmed svag. Arvet var visserligen kvinnans enskilda egendom, men förvaltades av hennes make. För det sena 1600-talet och det tidiga 1700-talets del visar Solveig Fagerlund att kvinnor i viss

mån kunde agera självständigt på finansmarknaden. Trots formell omyndighet handlade kvinnor på kredit och lånade och lånade ut pengar, om än i liten skala. För änkor efter präster och tjänstemän, som ju inte kunde överta makens verksamhet, framstod låneverksamhet eller uthyrning av rum som ett försörjningsalternativ.

En försämring för kvinnor visar Åsa Karlsson Sjögrens undersökning av borgaränkors rätt att delta i politiska val under 1700-talet. Borgaränkan ägde visserligen rätten att driva makens rörelse vidare efter hans död, men de ideella rättigheter som tillkommit maken som borgare överfördes inte på hans änka. Härigenom kom änkors rösträtt att ifrågasättas och inskränkas under 1700-talets lopp. Kvinnorna uteslöts i synnerhet ur röstlängderna till de viktiga borgmästarvalen. Även om änkor kunde äga och förvalta egendom fanns inte samma klara koppling mellan näringsidkande, ägande och politik, mellan burskap och medborgarskap som för männen. Även Martin Wottle behandlar denna problematik och visar i sin undersökning om förhållandena i 1700- och 1800-talets Stockholm att endast män kunde inneha burskap fullt ut. De borgerliga korporationerna försvarade sina rättigheter och privilegier som exklusivt manliga. I och med att den egendom som var verkligt maktskapande för en borgare till stor del var både immateriell och manligt kollektiv, var kvinnors möjlighet till deltagande mycket begränsad.

Denna läsvärda och innehållsrika antologi, som bygger på analyser av omfattande källmaterial (runstenar, diplom, arvshandlingar, rättegångsprotokoll, lagfarter mm), visar att kvinnor i Sverige, så långt vi kan överblicka, alltid kunnat ära och äga egendom, men att kvinnors äganderätt sett annorlunda ut än mäns. För kvinnor har dispositionsrätten över den ägda egendomen oftast uteblivit och istället tillfallit manliga släktingar eller den

äkte maken. Att målsmanskapet inte bara varit en lagens konstruktion utan även haft en reell innebörd, där män agerat för kvinnors vidkommande i samband med egendomstransaktioner visas klart och tydligt i denna antologi. Inte ens änkors dispositionsrätt över sin egendom framstår som självklar eller ens som det vanliga i äldre tid, åtminstone inte före 1600-talet. Därmed framstår könstillhörighet som den stora vattendelaren och civilstånd och även stånd som mindre betydelsefulla faktorer för kvinnors handlingsförmåga med sin egendom.

Marie Lindstedt Cronberg

Sveriges historia. Medeltiden

Dick Harrison

Stockholm: Liber 2002, 384 s.

DICK HARRISON HAR under senare år gjort sig känd som Sveriges kanske främste levande medeltidshistoriker – förvisso den mest produktive. Efter tjugotalet böcker har nu tiden kommit för en universitetslärobok i svensk medeltidshistoria. Den föreliggande texten avser att ersätta Thomas Lindkvists och Kurt Ågrens arbete *Sveriges medeltid* från 1985 som författarna avböjt att revidera. Då man som recensent granskar Harrisons lärobok bör man således ha i åtanke att bokens uppfattningar sannolikt kommer att prägla universitets- och högskolestudenters perception av svensk medeltid under många år framöver. Det är också oundvikligt att man gör jämförelser med Lindkvist-Ågren när det gäller upplägg och tolkningar.

Lindkvist-Ågren valde, till skillnad från de flesta läroboksförfattare, att klart redovisa sin historiesyn i ett inledande kapitel. De framlade här ett utpräglat historiematerialistiskt perspektiv där begrepp som feodalism, ättesamhälle och statssamhälle spelade en betydande roll. Kulturhistoriska aspekter spelade en mindre framträdande

roll deras framställning. Dick Harrisons förord och inledning lägger ett något anorlunda perspektiv på Sveriges medeltid. En huvudtråd i framställningen sägs vara processen mot ett alltmer sammanhållet politiskt system från järnåldern till Gustav Vasas uppdykande. Därutöver väljer författaren att gå både över och under riksnivå och fånga det allmäneuropeiska respektive regionala perspektivet i utvecklingen. Det finns hos författaren en tydlig ambition till totalhistoria där vardagslivets strukturer och den allmänskulturella utvecklingen ges stor plats. Av verkets 342 sidor text upp-tar den "traditionella" politisk-historiska framställningen regent för regent bara ett sextioal boksidor.

Harrison lägger stor vikt vid forskningsfrontens rörelser. Redan i sitt förord klargör han att arbetet framför allt vill visa de nya perspektiv och forskningsrön som framkommit under senare decennier. Det betyder att ett begrepp som ättensamhälle som ännu hos Lindkvist-Ågren framställs som ett användbart redskap avfärdas som en "typisk produkt av ett föråldrat forskningsläge" (s. 43). Inte heller det så omstridda feodalismkonceptet kommer till större användning i Harrisons bok som nämner begreppet mer parantetiskt (s. 89). Över huvud taget kommer frågor om forskningsprocess och forskningsläge ofta till synes; författaren faller med förkärlek sin dom över äldre vetenskapliga ståndpunkter, vilket i det här fallet inte behöver betyda speciellt gamla sådana. Trots sin breda totalhistoriska ansats påminner författaren i tonen inte så lite om sina weibullianska företrädare i Lund. Han förtrötas inte att peka på hur litet källmaterialet egentligen tillåter oss att säga i en fråga och hur illusoriska hypoteser som byggts från sena eller fragmentariska uppgifter.

Författaren förefaller väl insatt i arkeologiska och konsthistoriska resultat vilka tjänar att fördjupa bilden av med-

eltidssamhället. Dock menar jag att den första delen av boken, som sträcker sig från förhistorisk tid till 1060-talet, får ett trevande intryck just till följd av den uppenbara skriftliga källbristen. Argumentationen går ofta i negativ riktning. På en och samma sida (70) inhämtar man följande citat: "har utsatts för hård kritik", "vi vet nästan ingenting", "[k]ällorna är erbarmligt få", "aldrig kan beläggas", "ingen erövring... omtalas i någon historiskt god källa", "att använda hans skrift som utgångspunkt... är omöjligt". Det råder ingen tvekan om att Harrisons skepticism i sak är berättigad, även om han ofta tycks likställa "osäker" med "okänd". Dock kan man som läsare ha synpunkter på uppläggnen. Mer intressant än vad vi inte vet är rimligen vad vi med någon sannolikhet vet. Kanske ett tydligare användande av järnålderns och vikingatidens arkeologi – vilket i sig är en forskningsfront i snabb förflyttning – kunde gjort denna del av boken mer givande.

I de två senare avdelningarna som behandlar äldre medeltid och senmedeltid flyter det skriftliga materialet något ymnigare och här kommer Harrison till sin fördel. I motsats till Lindkvist-Ågren tillhandahåller författaren fylliga kulturhistoriska avsnitt som ger en allsidig bild av svenskt leverne på mikronivå. Välkommet är att kvinnohistoriska aspekter behandlas utförligt. Sammantaget håller boken en empiricistisk stil och präglas av en viss ovlja till teoretiserande perspektiv, men ger å andra sidan en god bild av de framsteg medeltidsforskningen gjort under senare år och lyckas väl i sin strävan att sätta in Sverige i ett vidare europeiskt sammanhang. Boken kan med gott samvete sättas i händerna på den nyvordne studenten i historia.

Hans Hägerdal

Den medeltida kroppen. Kroppens och könets ikonografi i nordisk medeltid

Lena Liepe

Lund: Nordic Academic Press 2003, 270 s.

ÅR 1995 DISPUTERADE Lena Liepe, konstvetare i Lund, på en omfattande avhandling om skånsk träskulptur under medeltiden. Kort därpå flyttade hon till Tromsø. I denna arktiska miljö, fjärran från alla skånska madonnor och krucifix, har hon ägnat sig åt analyser av såväl nordnorska stenkyrkor som kroppsligheten i Nordens äldre bildkonst. Det senare intresset resulterade 2003 i en ambitiös och välskriven monografi vid namn *Den medeltida kroppen. Kroppens och könets ikonografi i nordisk medeltid*.

Fokus i Liepes bok ligger på bildkonst i Norden under perioden från 1100-talet till 1500-talet. Väl att märka är långt ifrån alla analyserade konstverk tillverkade i Norden – Liepe har även studerat importarbeten – varför hennes resultat har relevans för en stor del av hela Nordeuropa. Boken är indelad i tre huvudkapitel. Det första handlar om målningar från början av 1500-talet i Krämarkapellet i Sankt Petri kyrka i Malmö. Det andra är en analys av tre monument: ett frontale från danska Ølst, ett frontale från Odda i Norge samt Sankt Henriks sarkofag i finska Nousis. Slutligen följer en studie av mötet mellan samtidens idéer om den faktiska kroppen och bilden av kroppen mot bakgrund av danskt kalkmåleri från 1100-talet till 1500-talet.

Liepes teoretiska utgångspunkt är att nästan alla medeltida bilder bör tolkas som element inom ramen för ett teologiskt teckensystem. I förlängningen utgår hon bland annat från Sarah Beckwiths konstaterande att kroppen är en arena för förhandling av social identitet, att kroppen utgör det medium genom vilket individ och samhälle blir materialiserade och

sätts emot varandra. Hon vidareutvecklar Beckwiths resonemang till att fokusera på *bilden* av kroppen som en del av en offentlig förhandling om kroppens roll som social katalysator och symbol. Därmed avstår hon från att ge sig in i en djuplodande diskussion om hur kroppen som sådan fungerade i det medeltida samhället. Under rådande omständigheter är detta fullt förståeligt – boken snarast vinner i vetenskaplig pregnans på sin strikta fokusering.

Det är omöjligt att här ge mer än en hastig översikt av den rikt illustrerade bokens innehåll. I avsnittet om Sankt Petri diskuterar Liepe hur bilderna kan delas upp i betydelsebärande kategorier, exempelvis med utgångspunkt i helighet, nakenhet och idealkroppslighet. I det andra huvudkapitlet studeras kroppens språk – form, komposition, positioner, gester, mimik, attityder, kropparnas inbördes samspel, etc. – i detalj. Liepe poängterar att vi är tvungna att mobilisera epokens egna kulturella signaler för att inse hur meningar under medeltiden byggdes upp med visuella medel. I den sista analysen står kön och sexualitet i centrum för resonemanget, detta eftersom kyrkan ställde betydande krav på denna punkt, krav som avspeglas även i bildkonsten. Genom att studera bilderna öppnar vi en väg till förståelse av patriarkatets natur.

Ingen kulturhistoriskt intresserad medieialist på våra breddgrader kan rimligen ignorera Liepes arbete. Emellertid är boken metodologiskt viktig för betydligt fler än medeltidsforskarna. I ett vidare perspektiv formar sig nämligen hennes undersökning till en kraftfull plädering för bilden som källa till kunskap om det förflutna. Liepe visar vilken kraftfull potential som ligger i historisk forskning centrerad kring bilder. Om vi tar dem på allvar och inte ringaktar detaljerna öppnar sig en värld av ny kunskap. Det starka patos för bilden som historisk källa som ligger

till grund för analyserna i *Den medeltida kroppen* gör (eller borde åtminstone göra) boken högtintressant även för forskare som är lindrigt intresserade av danskt kalkmåleri och medeltida sarkofager. Förr eller senare måste vi textforskare komma ur den skrivna textens tvångströja, om inte annat för att vi går miste om många alternativa inkörsportar till det förflutna om vi vägrar befatta oss med dess bilder. Om vi på allvar strävar efter att förstå historien i alla dess mångskiftande former och verkligheter måste vi låta alla tillgängliga källor, även bilderna, tala till oss. Att medvetet välja bort visuella illustrationer är detsamma som att välja bort alla dessa brokiga sammanhang, att indirekt vägra utveckla de humanistiska vetenskaperna.

Dick Harrison

Eine deutsch–schwedische Adelsfamilie im Ostseeraum. Das "Geschlechtsregister" der Mörner (1468–1653)

Herbert J Langer & Jens E Olesen, Hrsg. Mit einem Vorwort von Magnus Mörner
Greifswald: Publikationen des Lehrstuhls für Nordische Geschichte 2001, 134 s.

Im Hause des Herrn immerdar. Die Lebensgeschichte des Augustin von Balthasar (1701–1786) von ihm selbst erzählt

Dirk Alvermann, Hrsg.
Greifswald: Publikationen des Lehrstuhls für Nordische Geschichte 2003, 164 s.

Servorum Dei Gaudium. Das ist Treuer Gottes Knechte = Lohn. Lebensbeschreibungen aus dem Umfeld des Weimarer Tribunals

Nils Jörn, Hrsg.
Greifswald: Publikationen des Lehrstuhls für Nordische Geschichte 2003, 385 s.

GREIFSWALD HAR OFTA VARIT ett viktigt brohuvud i de kulturella förbindelserna

mellan Skandinavien och Tyskland. Så är det nu också, och en person som vid sidan av de nordiska lektorerna och "Deutsch-schwedischer Verein" betyder mycket för detta förhållande är professorn i Nordische Geschichte, Jens E Olesen. Det är under hans egid som här nämnda böcker utkommit.

Den mörnerska släkten räknar sitt ursprung i den tyska expansionen under 1200-talet mot det som senare blev känt som Ostpreussen. Själva namnet är knutet till orten Mohrin söder om Königsberg. I "släktregistret" får vi följa övergången från en tysk till en svensk och tysk släkt. En betydelsefull person i denna utveckling är Otto Helmer von Mörner, som föddes 1569 i Zellin vid floden Oder men som gick i hertig Karls tjänst och sålunda etablerade en svensk gren av släkten. Det är denne Otto Wilhelm som har påbörjat den skriftliga släkthistorien. Som framgår av försätsbladet, där det står "GAVM" 1610, var det tänkt att Otto Wilhelms brorson, Gustaf Adolf von Mörner, skulle få manuskriptet och också fortsätta berättelsen. Så blev det inte. I stället fortsatte Otto Wilhelms son Carl verket och gick fram till 1653.

Carl Mörner hörde till kung Gustav Adolfs uppvaktnings och deltog i hans närhet i slaget vid Lützen. Han ingick också i det följe som ledsagade det kungliga liket till Wolgast. Så småningom blev Carl landshövding i Viborg och guvernör i Ingermanland. De båda utgivarna Herbert Langer och Jens E Olesen ger läsarna behövlig hjälp att forcera släktkrönikan. Boken är också tilltalande illustrerad.

De båda andra böckerna ger kunskap från 1700-talet. Augustin von Balthasar blev efter en ambitiös peregrination professor i juridik vid Greifswalds universitet och så småningom domare vid tribunalen i Wismar. Han spar inte på krutet när han talar om sina motståndare vid universitetet. Nu var dessa motsättningar inte bara

av personlig art. De speglar också inställningen till den pietistiska rörelsen. Titeln på boken känner vi igen från den 23 psaltarpsalmen "I Herrens hus evinnerligen". Det är ingen omvändelsehistoria, men som utgivaren säger kan vi se hela verket som en lovprisning till Gud i ljuset av den egna levnadshistorien.

Såväl Balthasars levnadsbeskrivning som *Servorum Dei Gaudium* kom ut lagom till det stora jubileet i Wismar 2003. Då uppmärksammades att det gått 200 år sedan staden Wismar bortpantades av Sverige till Mecklenburg. 100 år hade gått sedan Sverige underlät att lösa tillbaka panten från det mäktiga Tyskland. Och 350 år hade förflutit sedan tribunalen i Wismar inrättades, den högsta domstolen i de svenska besittningarna i Tyskland.

Den som främst forskat om de rättsliga förhållandena i de svenska provinserna i Tyskland är den lundsensiske rättshistorikern Kjell Åke Modéer, vars *Gerichtsbarkeiten der schwedischen Krone im deutschen Reichsterritorium* utkom 1975. I *Servorum Dei Gaudium* får vi ta del av begravningspredikningar som hölls över människor med anknytning till Wismartribunalen. Begravningspredikningar var ett gott ideologiskt redskap som Martin Luther använde sig av och som spreds särskilt under åren 1550–1750. Högkonjunkturen var 1600-talet. Predikningarna säger mycket om den befintliga idealbildningen. Dessutom är de naturligtvis i detta fall en god källa till kunskap om Wismartribunalen och om domarnas kontakter med det svenska kärnlandet. Utgivaren gör en indelning i fem olika faser. Den första kallas tribunalens upprättandefas 1653–56. Bland dem som då beskrivs finns de mest uppmärksammade i tribunalens historia: Johan Oxenstierna och David Mevius. Sedan följer tribunalens etableringsfas 1657–1675, tribunalens blomstringsfas 1680–1712, tribunalen under det stora nordiska kriget och den danska ockupa-

tionen av Wismar med en begravningspredikan och slutligen tribunalen efter det svenska stormaktsväldets slut. Samtliga dessa faser introduceras av utgivaren Nils Jörn på ett förtjänstfullt sätt. Förutom inledningen och introduktionerna till varje tidsfas ger Nils Jörn en sammanfattning av domarpersonalens härkomst, utbildning och karriär. Han ger också teser för en kollektivbiografi. Rekryteringen från Pommern dominerade kraftigt, sedan kom i antal rekrytering från Mecklenburg, Sverige, Bremen och därefter från andra tyska länder. Tribunalen förlorade under sin livstid en del i anseende, vilket innebar att den blev allt mindre lockande för den svenska högadeln. I stället togs alltför från universitetens juridiska fakulteter.

Slutligen kan noteras att en omtyckt bibelvers som utgångspunkt för begravningspredikan var Pauli Andra brev till Timoteus, kapitel 4, vers 7: "Jag har kämpat den goda kampen."

Sverker Oredsson

Kina slott

Göran Alm, red

Stockholm: Byggförlaget 2002, 382 s.

Rosendals slott

Christian Laine, red

Stockholm: Byggförlaget 2003, 352 s.

"DE KUNGLIGA SLOTTEN" är resultatet av ett samarbete mellan Kungl. Hovstaterna och Statens fastighetsverk och skall, så småningom, omfatta ett bokverk om femton band. Målsättningen är att "presentera ny forskning om de kungliga slotten och förmedla en mångskiftande bild av några av vårt lands främsta byggnadsverk". Hitills har två titlar utkommit i serien, och det är med utgångspunkt i sammanlagt över 730 sidor i stort format om Kina och Rosendals slott som den stolta deklarationen för första gången sätts på prov.

Det ligger i sakens natur att tonvikten i

böckerna ligger på slottens arkitektur och konstnärliga utsmyckning samt de många möbler, konstverk och prydadsföremål som ingår i dess samlingar. Det är också i anslutning till dessa områden som merparten av tidigare oanvänt källmaterial, såsom dagsverkslistor, räkenskaper, kartor, ritningar och brev, har genomgåts. Redaktionen bakom bokverket är emellertid noga med att påpeka att den nya forskning som presenteras i dessa båda verk inte bara är ett resultat av en redovisning av nya källfynd. Av större betydelse är att nytt källmaterial beledsagas av nya frågeställningar, som i sin tur utgår från nya perspektiv och sammanhang. Sålunda varvas mer traditionella diskussioner om arkitekternas insatser vid planering och uppförande och byggnadernas restaureringshistoria med uppmärksammandet av beställarnas roller och betydelse samt slottens olika funktioner i skilda tider. Andra viktiga perspektiv skulle kunna benämnas idéhistoriska. Det gäller till exempel kapitlen i *Kina slott* om synen på Kina under 1700-talet och de kineserier i arkitekturen som var ett resultat därav samt hur detta slott inlemmades i en svensk byggnadstradition, hur hovlivet gestaltade sig i fest och vardag och på vilka sätt som vurmen för det kinesiska kom till uttryck i balett-, opera- och teaterföreställningar. Historikern H. Arnold Barton har valt en annan utgångspunkt, som även den är fruktbar. Han arbetar i gränslandet mellan arkitekturhistoria och ekonomisk historia i sin artikel om uppkomsten av manufakturssamhället Kanton, som rymms inom Kina slotts ägor. Till motsvarande kapitel i *Rosendals slott* hör historikern Mikael Alms korta och kärnfulla genomgång av hur Karl XIV Johan önskade se sig själv framställd på medaljer och konstvetaren Solfrid Söderlinds genomgång av göticismen, asatron och hur dessa strömningar sammanlänkades till legitimerandet av en kung av främmande härkomst.

Att flertalet av övriga kapitel i båda

böckerna känns relevanta även för dem som inte är specifikt inriktade på konst-, arkitektur- och stilideal beror inte minst på en strävan att knyta modeväxlingarna till brytpunkter i ”den stora” historien. ”Tiden kan ingen undfly”, som konstvetaren Bo Vahlne träffande sammanfattar principen i sin genomgång av inredningarna på Rosendals slott.

Medarbetarna i de två första banden av ”De kungliga slotten” har vågat spänna bågen och har glädjande nog infriat flertalet av de målsättningar som har satts upp för projektet. Starkt bidragande till det goda slutotdömet är Max Plungers (*Kina slott*) och Ingalill Snitts (*Rosendals slott*) välkomponerade fotografier och även i övrigt väl valda och vackert presenterade bilder. Förhoppningen är att det inte leder till att de får en status som *coffee table books*, litteratur som har en benägenhet att passa in under devisen ”se men inte läsa”. Eftersom ord och bild genomgående samverkar och kompletterar varandra på ett föredömligt vis förtjänar både texterna och illustrationerna i dessa böcker en noggrann läsning.

Ulf Zander

Moralske hospitaler. Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770–1870

Peter Scharff Smith

Köpenhamn: Forum 2003, 451 s.

UNDER DE SENASTE decennierna har den historiska och samhällsvetenskapliga forskningen kring fångelser och andra institutioner, framför allt med inspiration från Michel Foucaults arbeten, vuxit ut till ett omfattande forskningsfält. Inte minst från komparativ synvinkel är det mycket glädjande att även den danska fångelsehistorien nu fått en utförlig behandling i form av Peter Scharff Smiths på många sätt imponerande arbete *Moralske hospitaler*.

Det moderne fængselsvæsens gennembrud 1770–1870.

Förutom inledningens diskussion av forskningsläge och teoretiska ansatser på området innehåller avhandlingen två delar. Den första behandlar det moderna fängelsets framväxt och ideologiska grundvalar. Här skildras den gradvis ökande användningen av olika former av inspärning under 1600- och 1700-talen liksom de idéer och program som låg bakom det moderna fängelsets genombrott vid mitten av 1800-talet. Parallelliteten mellan Danmark och Sverige är slående. I båda länderna var man under 1830-talet öppen för nya idéer på området, i första hand från de anglosaxiska länderna, men också från kontinenten. I Danmark, liksom i Sverige och en rad andra länder, debatterades och utreddes frågan om förändringar av straffen generellt liksom frågan om vilket av de två konkurrerande fängelseystemen som skulle införas. Det ena systemet, kallat philadelphia- eller pennsylvaniasystemet karaktäriserades av sträng disciplin, hårt arbete och isolering i ensamcell av fångarna medan auburnsystemet byggde på att fångarna arbetade tillsammans, dock under tystnad. De disciplinära inslagen var dock minst lika uttalade, bland annat bestraffades brott mot tystnadsregeln ofta med kroppsstraff. Medan utgången i Sverige blev en klar seger för philadelphiasystemet blev resultatet i Danmark en kompromiss. Förändringarna bekräftades vid mitten av 1860-talet i de nya strafflagar som tillkom i båda länderna. Förändringarna i straffsystemen skedde mot bakgrund av de omfattande sociala förändringar som ägde rum under 1800-talets första del. Det fanns bland de styrande en stark oro för vad dessa förändringar kunde föra med sig, en oro som yttrade sig i en strävan efter ökad kontroll och ordning i samhället och som tog sig uttryck i regleringar och inrättandet av nya institutioner för lösdrivare, prostituerade, psykiskt sjuka och barn och ungdomar.

Den andra, i mitt tycke mest intressanta delen av avhandlingen är en ”case-studie” av Vridsløselille förbetringshus under perioden från dess öppnande 1859 och fram till 1873. Smith visar här prov på stor skicklighet i hanteringen av det omfattande och långtifrån lättanvända arkivmaterial som fängelsebyråkratin avsett.

Vridsløselille var ett för nordiska förhållanden stort fängelse med plats för omkring 400 fångar i ensamceller. Arkitektoniskt representerade fängelset det mest moderna i tidens byggnadskonst; centralvärme, vattenklosetter och ventilation i varje cell var några av dess faciliteter. Redan här kan man ana något av det som gjort att det moderna fängelsets etablering tilldragit sig ett stort intresse bland forskare. De hundratals fångelser som byggdes i Västευropa och USA under 1800-talet innebar en gigantisk ekonomisk kraftsamling som inte hade varit möjlig utan de närmast utopiska förväntningar som omgav detta projekt. För de mest hängivna reformatorerna skulle fängelset inte bara förbättra dem som togs in här – en nog så revolutionerande idé – utan också bidra till skapandet av ett nytt samhälle. Även om det relativt snart visade sig att fångelserna inte kunde leva upp till dessa förhoppningar blev de inte desto mindre en ”succé” såtillvida att de i hela den västliga världen på några decennier konkurrerade ut de gamla kropps- och skamstraffen (med undantag av dödsstraffet).

I undersökningen av Vridsløselille försöker Smith åtminstone delvis besvara frågan vilka följder behandlingen av fångarna fick. Det är en sak att konstatera att fångelserna inte levde upp till de förhoppningar som ställdes på dem. Betydligt svårare är det att mera i detalj avgöra verkningarna av fängelsestraffen, framför allt isoleringen. Smith visar dock att en stor andel av fångarna hade klara symptom på sjukliga förändringar orsakade av isoleringen – Smith talar om minst en tredjedel – medan det

för omkring 3 procent av fångarna handlade om uppenbar sinnessjukdom. Ganska snart modifierades isoleringen något men principen levde – liksom i Sverige – vidare ännu 60–70 år.

Smith ägnar stor uppmärksamhet åt religionsutövningen inom fängelset. Religionen har av många forskare på området betraktats ömsom som en kvarleva från det förmoderna samhället, ömsom som ett medel i disciplineringen och kontrollen av fångarna. Smith är dock kritisk mot dessa tendenser i forskningen och menar att ”religionen spillede en afgörande roll” (s 43) för det moderna fängelsets tillkomst. Religionen bar ”hovedansvaret” för den förväntade reformeringen av brottslingarna (s 48). Han menar också att religionen inte heller ska uppfattas som något som stod i motsatsställning till rationaliteten i systemet. I stället förenades religion och rationalitet på ett sällsamt tydligt sätt i de moderna fängelserna. Vad Smith beskriver som en ”sammensmeltning” av religion och rationalitet var tydlig redan i de första moderna fängelserna i Storbritannien och USA och nådde sin höjdpunkt i vad som brukar kallas philadelphia- eller pennsylvaniasystemet vilket utvecklades under 1820- och 1830-talen. Med inspiration från bland andra Marcel Gauchet och Jeremy R Crette ser Smith i modernitetens intåg inte religionens försvinnande utan dess ”omorganisering” till en möjlighet till individuell förändring – en ”självets teknologi”. Det är på detta sätt man teoretiskt bör betrakta religionens funktion i det moderna fängelset, menar Smith.

Genom undervisning och personliga samtal skulle fängelsets predikant sörja för fångens andliga omvändelse och fosteran till ett laglydigt liv. Som Smith och många före honom påpekat tyder det mesta dock på att resultaten i båda avseendena var ytterst magra. En tjänsteman vid Vridsløselille uttryckte sin frustration inför svårigheten att förändra fångarna

genom att beskriva dem som ”gordiske knuder”. De flesta fångar tycks ha sett de religiösa förrättningarna och besöken från fängelsets predikant som ett välkommet avbrott i den monotona vardagen. Bättre resultat fick den skolundervisning som bedrevs i fängelserna. Genom denna kunde många fångar med liten eller ingen skolgång bakom sig bibringas i varje fall elementära kunskaper.

En av grundtankarna i systemet var att avskära fångarna från alla möjligheter till kommunikation med varandra. Också här visar Smith hur det moderna fängelset till stor del var ett misslyckande. Fångarna uppvisade stor skicklighet när det gällde att finna vägar för att nå kontakt med varandra; genom att skicka skriftliga meddelanden, signalera, knacka i väggar, tala genom ventilationsrören etc. Smiths konklusion blir att det moderna fängelset snarare bröt ner än civiliserade och förbättrade fångarna. Det som på idéplanet hade formulerats som tankar om individuell förbättring blev till sin praktiskt raka motsatsen.

Som nämnts har Michel Foucault spelat en central roll för att inspirera forskningen kring det moderna fängelsets framväxt. Foucaults ande svävar även över detta arbete även om Smith också diskuterar utvecklingen i ljuset av civiliseringsteoretiska resonemang. Smith menar emellertid att Foucaults fokusering på fängelset som platsen för utövandet av en ny maktteknik har skymt de värdemässiga, framför religiösa, motiven och drivkrafterna bakom detta projekt. Samtidigt har forskare i Foucaults tradition som den tidigare nämnde Jeremy R Crette visat att religionen faktiskt kan rymmas inom ett tänkande inspirerat av denne. Sammanfattningsvis har Smith genom sin avhandling om det moderna fängelsets framväxt och implementering givit ett värdefullt bidrag till den historiska förståelsen av fenomenet. Avhandlingen har också en påtaglig relevans för

den ständigt pågående diskussionen om, och kritiken mot, isolering av människor i fängelser och andra institutioner.

Roddy Nilsson

The Power of Character: Middle-Class Masculinities, 1800-1900

David Tjeder

Stockholm: Eget förlag 2003, 319 s.

HAR ÄVEN MANNEN ett genus och har män blivit socialt konstruerade? Har de rentav konstruerat sig själva som det genusneutrala "människa" genom historien då de utgör normen för mänskligheten? Det här är två i raden av ett flertal svåra frågor som historikern David Tjeder söker besvara i avhandlingen *The Power of Character* vilken behandlar medelklassens manligheter i 1800-talets Sverige. Han gör det genom att undersöka den mycket stora mängd av etiketts- och rådgivningsböcker som skrevs, trycktes och köptes under det aktuella århundradet. Det står utifrån dessa material klart att män explicit diskuterade andra män som män och inte enbart som människor och att de gjorde detta i det oändliga.

Att mannen utgör normen för den sociala konstruktionen av kön är en tes som Tjeder emellertid inte ifrågasätter. Däremot ifrågasätter han det förenklade resonemang som detta har lett fram till när det gäller rekonstruktionen av mannen inom den genushistoriska forskningen i Sverige och internationellt sett. Både medelklassen som grupp och männen däri har i tidigare forskning, främst angloamerikansk, ofta betraktats som en relativt homogen grupp. Detta beror just på att medelklassmannen har fått stå som en oproblematiserad fond för en undersökning av kvinnor; eller om det har varit män som stått i fokus för undersökningen, att forskaren har stirrat sig blind på de manliga idealen och därefter har försökt rekonstruera en överordnad manlighet uti-

från dessa. Det har i sin tur inneburit att alternativa manligheter automatiskt har betraktats som diffust underordnade, utan att sambanden mellan dessa olika manligheter har problematiserats i någon högre grad.

Även Tjeders undersökning cirkulerar kring de manliga medelklassidealerna. Han genomför en regelrätt diskursanalys av dessa etiketts- och rådgivningsböcker för att komma fram till vilken moralistisk norm som kunde sägas vara den dominerande för medelklassens män under 1800-talet. Denna litteratur direktöversattes ofta från engelska, franska och tyska. Detta visar, vilket Tjeder också mycket riktigt framhåller, på att den ständigt pågående diskussionen om män och manlighet var av internationell karaktär. I etiketts- och rådgivningsböckerna var det framför allt tre företeelser som författarna hela tiden återkom till: passion, ungdom och karaktär. Passionerna och karaktären ansågs ha den samhörigheten att de var något som fanns inuti mannen, samtidigt som de stod som något av motsatser till varandra. Passionerna, som sågs som något naturligt, måste bekämpas med en stark karaktär, en egenskap som skapades genom hårt arbete och som bara kunde uppnås genom att kontrollera den lägre parten av mannen – passionerna. Bilden blir än mer komplicerad när ungdomsbegreppet fördes in i diskussionen. Ungdomstiden var nämligen den tid då passionerna var som starkast, samtidigt som denna sågs som en övergångsålder där den framtida mannen skulle komma att formas, antingen till en riktig man med karaktär eller till en omanlig man utan karaktär. I litteraturen framställdes den unge mannen som tvungen att göra ett val på egen hand mellan dygden och synden och valde han fel så stupade det rakt utför. Därmed blev karaktären det ledande manliga idealet. Ja, det blev till och med en utpräglad manlig egenskap eftersom det i slutänden handlade om att legitimera makt gentemot andra män som inte kunde upprätthålla samma kontroll.

Tjeder hävdar därtill att det här i huvudsak var en homosocial konstruktion eftersom kontrollen av passionerna i dessa texter kom att kontrasteras mot andra män, inte gentemot kvinnor.

Så här långt skiljer sig resultatet inte nämnvärt från tidigare manlighetsforskning, men Tjeder stannar inte vid detta utan för in ett nytt element, eller en ny diskurs, i undersökningen när han parallellt går igenom ett stort antal memoarer för att se om den moralistiska diskursen om passioner stämmer överens med vad verkliga medelklassmän ville minnas och offentligt visa upp av sina framgångsrika liv. De tre passioner som författaren främst intresserar sig för är drickande av alkohol, hasardspel och den manliga sexualiteten – samtliga passioner där moralisterna bestämt rådde till avhållsamhet, men där det i memoarerna tydligt framkommer att det i högsta grad ansågs vara manligt att dricka, spela och att ha sex. Tjeder nöjer sig dock inte med detta, utan han går vidare med undersökningen genom att, som han säger, vrida och titta genom ett kalejdoskop för att hela tiden träffa på nya ideal, mottyper och diskrepanser mellan dessa; till exempel Den nyttige samhällsmedborgaren, Den världsvane mannen och Förföraren, som alla fungerade som ideala manstyper på samma gång som de låg farligt nära att karakteriseras som mottyper. Via denna metod framträder således en bild av medelklassens manlighet som är mer komplex än vad de rättframma idealen hittills har uppvisat och som en följd därav kan man också börja tala om manlighet i pluralis.

Det är ingen smickrande läsning av medelklassen manligheter som Tjeder visar upp. Manlighet var i stort sett enbart en homosocial konstruktion och detta på grund av att manlighet främst cirkulerade kring makt. Moralisterna i rådgivningslitteraturen ifrågasatte aldrig mäns dominans över kvinnor, i stället strävade

diskussionerna efter att reproducera denna överordning och kvinnan framställdes, om de ens förekom i texterna, antingen som den komplementära hemmafrun; den negativa motparten som män inte skulle vara som eller som ett sexuellt hot. Den enda gången kvinnan fick vara med och konstruera manlighet i en heterosocial sfär var i samband med diskussionen om mannens sexualitet och dubbelmoralen däri mot slutet av århundradet, och då ironiskt nog som offret. Tendensen under 1800-talet var att den manliga överordningen blev mer explicit uttalad, men män diskuterade otvetydigt sig själva som män och inte enbart som människor, och de kunde göra detta genom att den manliga normen stod ohotad vid förra sekelskiftet.

I förstone kan Tjeders undersökning upplevas som tjugig, eftersom han först tittar på en företeelse i rådgivningslitteraturen och sedan på samma företeelse i memoarerna, för att därefter vrida sitt kalejdoskop ett litet hack och göra samma sak omigen. Det skall dock understrykas att det handlar om ingående och väl genomförd grundforskning där de tidigare svenska exemplena inom genushistorisk forskning med inriktning på män och manlighet är försvinnande få. *The Power of Character* är med andra ord en av de viktigaste undersökningarna om män som hittills genomförts i Sverige och den kommer att fungera som referensverk många år framöver.

Tommy Gustafsson

Skånska "tankebanor". Järnvägsprojektteringar 1850–1913

Karl-Gösta Alvfors

Brösarp: Museiföreningen Skånska Järnvägar 2003, 224 s.

DET SKÅNSKA JÄRNVÄGSNÄTETS utveckling under senare delen av 1800-talet och det tidiga 1900-talet står i centrum för Karl-

Gösta Alvfors studie med den fyndiga titeln *Skånska "tankebanor"*. Utgångspunkten för framställningen är Alvfors argument att tidigare forskning i alltför hög utsträckning fokuserat på de järnvägsprojekt som kom att realiseras. Han menar att man också behöver studera de projekteringar som aldrig blev till verklighet för att få en utförligare bild av de argument och drivkrafter som bidrog till utvecklingen av ett järnvägsnät som beskrivits som norra Europas tätaste kring sekelskiftet 1900.

I första hand bör järnvägen ses som ett instrument i den ekonomiska utvecklingen, menar Alvfors. Den är "ett av medlen att få efterfrågan och utbud att mötas". Författaren bygger till övervägande delen framställningen på genomgång av samtidens lokala och regionala dagspress. Det skånska jordbrukets tilltagande marknadsorientering och den tilltagande urbaniseringen under perioden lyfts fram som väsentliga samhällsprocesser vilka driver utvecklingen. Samtidigt menar författaren att järnvägsprojekten ofta syftade till att knyta centralorterna till det omland med vilket man haft handelsrelationer under lång tid. När järnvägsprojekt från mer avlägset belägna orter bröt in på andras "revir" kunde diskussionens vågor gå höga. Detta är intressant, då det pekar på järnvägarna som en ny kommunikationsform, men också på dess förankring i en äldre ekonomisk struktur. Å andra sidan förekom en omfattande argumentation för järnvägsprojekt med anslutning till de stora hamnarna och även för att underlätta långväga kommunikationer, exempelvis till Tyskland och till stambanan för möjligheten att nå övriga Sverige, vilket skulle kunna tolkas som ambitioner att befärma nya kommunikations- och handelsmönster.

Alvfors väljer att i hög grad formulera centralorterna som aktörer bakom järnvägsprojekten, vilket det i en del sammanhang kan finnas anledning att vara en

aning avvaktande till. Å ena sidan finns en risk att detta döljer de bakomliggande krafterna bakom centralortens fasad, medan å andra sidan en sentida uppdelning i olika lokala politiska och ekonomiska maktsfärer skymmer den samtida integrationen mellan dessa. Det empiriska material som Alvfors refererar till tycks stödja den sistnämnda tolkningen.

Ett av de större avsnitten berör relationen mellan den skånska betsockerproduktionen och järnvägarna, där författaren menar att "sockerindustrins roll för järnvägsnätets utbyggnad har [...] ibland uttryckts slentrianmässigt och överskattats". På grundval av den noggranna genomgången i *Skånska "tankebanor"* skall detta inte längre behöva ske på grund av bristande forskning på området. Författaren klargör att det inte finns några belägg för att järnvägar anlagts uteslutande i syfte att handha betsockerindustrins transporter, samtidigt som han menar att denna industri ändå måste ses som en viktig faktor bakom det skånska järnvägsnätets generella tillväxt och att förväntade godsinkomster från nämnda industri kan ha varit en faktor som fått vågskålen att väga till förmån för projekt som vilat på svag ekonomisk grund.

Alvfors visar att en mångfald av faktorer samverkade – eller motverkade – olika projekt. De generella resultat som erhålles förtjänar dessutom att prövas i andra regionala kontexter. *Skånska "tankebanor"* är en gedigen och imponerande framställning, en bok som framtida forskning kring skånska järnvägar knappast kan förbigå. Källkritisk noggrannhet och förtrogenhet med tidigare forskning förmår inte skymma den entusiasm med vilken han ger sig i kast med ämnet. Detta har resulterat i en bok som bör vara av stort intresse för alla med intresse för skånsk historia.

Fredrik Björk

Fred i vår tid. Sverige, kriget och freden 1870–1945

Lars I Andersson

Lund & Uppsala: Sisyfos Förlag 2003, 428 s.

VARIFRÅN KOM DEN SVENSKA freden? Var den en restprodukt, summan av en rad omständigheter som relativ etnisk homogenitet och geografiskt läge i Europas periferi? Var det slumpen, historiens outgrundliga tillfälligheter som föll ut likt rouletten som åtta gånger i rad stannar på rött? Eller var det så att Sverige helt enkelt efter stormaktstiden och det gustavianska enväldet kom att utvecklas till en fredlig småstat där tanken på krig till sist var så främmande att den blev en omöjlighet?

Ingen kan påstå annat än att Lars I Andersson i *Fred i vår tid* gripit sig an en av de grundläggande frågorna i det moderna Sveriges historia. Hans undersökning avser de sjuttiofem åren 1870–1945, en period som omfattar den långa europeiska fredsperioden från fransk–tyska kriget fram till Balkankrigen och de påföljande bägge världskrigen.

Tankarna på freden som ett eftersträvanvärt tillstånd går emellertid längre tillbaka än så, Andersson pekar på upplysningstidens ideal, på hattarnas politik under frihetstiden och på innebörden i 1812 års politik med samförstånd med Ryssland och avståndstagande från revisionism i fråga om den förlorade rikshalvan Finland. Författaren behandlar egentligen inte det politiska skeendet, den svenska utrikes- och försvarspolitiken och det konkreta agerandet i de kriser som Sverige ställdes inför. I stället är det självbilden, den ideologiska och politiska diskussionen kring freden, samhällsutvecklingen och den svenska självbilden (och tolkningen av historien) som står i centrum. Till skillnad från mer traditionella politisk-historiska undersökningar framträder i Anderssons bok den tydliga kopplingen mellan fredens

yttre och inre dimensioner och därmed också det förhållande att idéerna om en fredlig utrikespolitik och samhällets utveckling var två sidor av samma sak. En krigisk eller aktivistisk utrikespolitik skulle oundgängligen ha fört med sig konsekvenser för synen på det svenska samhället som var oförenliga med såväl konservativa som liberala och socialdemokratiska idéströmningar. Här spelade, enligt Anderssons tolkning, också det förhållande att Sverige tillhörde de tidigt etablerade nationalstaterna en viktig roll.

Men motkrafterna då, de nordistiska och svensknationalistiska strömningarna? Vad skilde den ”storsvenska” aktivismen från motsvarande och starkt konfliktskapande krafter i andra europeiska stater under samma tid? För svaret på dessa frågor är det framförallt tre skeenden som är avgörande – unionsupplösningen, första världskriget och Finlands vinterkrig.

Andersson för fram fyra generella svar. Det första är att det i en djupare mening saknades krigsmål – aktivismen var inte förenlig med statens bevarande. Aktivismen hade alltså en dold och oönskad inrepolitisk dimension. Det andra svaret är bönderna. Under hela den aktuella perioden hade lantmännen ett betydande direkt eller indirekt politiskt inflytande och deras välbelagda ovilja mot allehanda krigiska äventyrligheter blev en stark styrande faktor gentemot allehanda aktivister inom borgerligheten. Den tredje förklaringen är att svensk politik kom att präglas av ett antal kompromisspolitiker vars främsta intresse låg på det inrikespolitiska fältet. Slutligen spelade den framväxande svenska traditionen av kohandel och kompromisser en roll i sammanhanget. Det blir helt enkelt inga beslut om krig i ett sådant system. Anderssons slutsatser är nog så rimliga även om de egentligen inte till fullo leds i bevis i denna historiografiska undersökning av synen på fredstanken i svenska självbilder.

Den främsta förtjänsten med Anderssons framställning är den breda bild han tecknar av de svenska fredstankarna och deras bakgrund i en rad sinsemellan olika ideologiska strömningar i det framväxande moderna Sverige. Som läsare skulle man sedan kunnat önska sig att ett intressant idéhistoriskt stoff hade presenterats i en klarare form som inte fullt så mycket präglats av teoretiska ambitioner.

Wilhelm Agrell

Learning and Returning. Return Migration of Swedish Engineers from the United States, 1880–1940

Per-Olof Grönberg

Umeå: Umeå Universitet 2003, 290 s.

PER-OLOF GRÖNBERGS AVHANDLING *Learning and Returning* behandlar en försummad, men viktig aspekt av den svenska migrationsforskningen. Han studerar vilken betydelse de kunskaper som återvändande emigranter, i det här fallet ingenjörer, hade för introduktionen av ny teknik och nya idéer i Sverige. Det är ett spännande forskningsfält med stora möjligheter som Grönberg ger sig in på. Det stora emigrationsprojektet som drevs vid Uppsala universitet på 1960- och 1970-talen berörde endast den här sidan av emigrationen ytligt. Det finns dock en röd tråd från Uppsala-projektet till Grönbergs avhandling då hans huvudhandledare, Lars-Göran Tedebrand, 1972 disputerade på en avhandling inom projektet ”Sverige och Amerika efter 1860”. Under de dryga trettio år som gått sedan Tedebrands avhandling kom med sin delstudie över återvändarna har inte mycket hänt på detta svenska forskningsfält. Hans undersökning är fortfarande den mest omfattande som jag känner till.

Grönberg har fyra huvudfrågor i sin avhandling som kan sammanfattas enligt

följande: Varför utvandrade ingenjörerna? Vilken betydelse hade utlandserfarenheterna för yrkeskarriären? Bidrog de återvändande ingenjörerna till att introducera ny teknologi och eller andra idéer i Sverige och i så fall vilka? I vilken utsträckning fick de återvändande ingenjörerna ledande positioner inom de stora Svenska elektriska företagen, ingenjörsvverk, stål och järnindustrin och gruvindustrin och vilka slutsatser kan man dra om deras betydelse för svensk industri mellan 1880 och 1930?

Avhandlingen är uppbyggd kring fyra fallstudier där Grönberg går på djupet inom olika delar av dåtidens svenska industri. Fallstudierna kretsar kring fyra olika företag som på ett eller annat sätt var ledande i Sverige inom sitt fält: ASEA, Sandviken, Boliden och Bolinders Mekaniska Verkstad. I dessa fallstudier tacklar Grönberg sina frågeställningar med hjälp av Pierre Bourdieus teoribildning kring kapital, fält och habitus. Bourdieus kapitalteori är en intressant teoretisk utgångspunkt som passar väl ihop med Grönbergs frågeställningar och ger honom verktygen för att kunna besvara dessa. Materialmässigt arbetar Grönberg med ett varierat källmaterial som sträcker sig från de olika tekniska skolornas kataloger, via böcker och tidningar till både privata och yrkesmässiga brev. Utifrån detta material tecknar han sedan en kollektiv biografi kring de återvändande ingenjörerna och deras yrkesliv.

Grönberg visar på ett övertygande sätt att ingenjörerna var medvetna om utlandsvistelsens betydelse för den framtida karriären i Sverige. Man emigrerade för att skaffa sig erfarenheter som var gångbara som ett symboliskt kapital efter hemkomsten till Sverige, vilket författaren visar genom belägga ett tydligt samband mellan framgångar i yrkeskarriären och en eller flera vistelser utomlands. USA var den viktigaste influensen, men även Tyskland och Schweiz var länder dit man reste för att skaffa sig erfarenheter.

RECENSIONER

I *Learning and Returning* framkommer det tydligt att de återvändande ingenjörerna bidrog till att introducera ny teknologi samt moderna affärsmetoder, standardiseringsmetoder och rationaliseringsmetoder i Sverige. Den så kallade Sandviksandan, det vill säga samförståndet mellan företagare och arbetare inspirerad av välfärdskapitalismen med rötterna i USA introducerades av Karl Fredrik Göransson som var en av de återvändande ingenjörerna. De återvändande ingenjörernas inflytande över ASEA och Sandviken var stort med ingenjörer med utländsk erfarenhet på många av de ledande positionerna under de här åren. Grönberg visar genom korrespondensen mellan Henrik Göransson och Wilhelm Sebradt hur utländsk erfarenhet värdesattes av de ledande inom den svenska stålindustrin. Situationen var liknande inom ASEA där korrespondensen mellan ASEA chefen Edström och flera av de återvändande ingenjörerna ger indikationen att utlandsvistelserna gränsade till industrispionage. Detta stärks av det faktum att 34 procent av ingenjörerna med utlandserfarenhet hade varit anställda hos ASEA innan utlandsvistelsen. Författaren visar också att tillväxten hos ASEA, Boliden och Sandviken skedde under ledning av ingenjörer med utländsk erfarenhet.

Egentligen har jag bara några mindre invändningar mot Grönbergs avhandling och ingen av dem påverkar innehållet i eller värdet av hans undersökning. Min första är att Grönberg accepterar de äldre svenska forskningsresultaten kring återvändande emigranter utan att problematisera dessa. Detta är kanske inte så märkligt med tanke på att Lars-Göran Tedebrand har varit Grönbergs huvudhandledare, men lika fullt något som hade varit på sin plats. Min andra invändning gäller språket. Det märks att Grönbergs modersmål inte är engelska och det finns en del onödiga skönhetsfläckar som hade kunnat undvikas. Icke desto mindre kan

den här avhandlingen varmt kan rekommenderas till alla som är intresserade av en ny infallsvinkel på den svenska industrialiseringsprocessen och emigrationens konsekvenser för Sverige.

Magnus C Persson

Landsarkivet i Lund 1903–2003

Anna Christina Ulfsparré, red

Lund: Landsarkivet i Lund 2003, 232 s.

AV FLERA SKÄL var 2003 ett år att minnas för Landsarkivet i Lund. Det blev både utsett till Årets arkiv 2003 av Sveriges släktforskarförbund, det invigde nya arkivlokaler, Arkivcentrum Syd, i samverkan med Skåne läns landsting (Region Skåne) och Lunds universitet, och det firade sin hundraåriga tillvaro.

Fram till slutet av 1800-talet fanns det endast en arkivdepå för myndigheternas arkiv, nämligen Riksarkivet i Stockholm. Genom den distriktsorganisation som beslutades 1897 kom depåer för regionala och lokala arkiv att inrättas 1899 i Västerna och 1903 i Lund och Uppsala. För Landsarkivet i Lund kom Skåne, Blekinge och Halland (Skåneland) att bli det avgränsade verksamhetsområdet.

I den jubileumsskrift som producerats finns sex olika författare med var sitt bidrag representerade som tar upp olika aspekter av Landsarkivets första 100 år. Den här typen av organisationshistoriska skrifter blir lätt en historisk exposé över sin tid med omnämnande av personer och händelser som för den utomstående ter sig som navelskåderi. Naturligtvis är den, och ska också vara, det. Jag tycker dock att den i många stycken är skriven så att den också höjer sig till en mer allmängiltig intressenivå. Inte minst tror jag att det kan vara av värde för historikerkåren att dels få en snabb inblick i arkivutvecklingen under 1900-talet, dels få upp ögonen för vilken nytta man kan ha av densamma.

Något som dock kan vara en smula irriterande i boken är att käll- och litteraturförteckningen är gemensam för alla sex artiklarna. Självklart ska man se skriften som en helhet och visserligen finns det i varje artikel hänvisning i fotnoter till vilka källor som använts, men ibland kan det vara av vikt och värde att i direkt anslutning till en viss artikel översködligt se vilka källor som använts i just den.

I den första artikeln tar Jan Dahlin, den nuvarande chefen/landsarkivarien, upp släkten Weibulls betydelse för Landsarkivet i Lund. Historieprofessorn Martin Weibull kom att bli en nyckelperson vid tillkomsten av landsarkivet. Historievetenskapen var vid denna tid starkt inriktad på empiriska studier av handskrifter och Martin Weibull insåg betydelsen av att på nära håll få tillgång till de lokala och regionala arkiven för forskning vid Lunds universitet. Någon lämplig byggnad för arkiv i Lund fanns dock ej (Katedralskolan nämndes som ett förslag!). I stället ställde Lunds stad, efter en motion från Martin Weibull i stadsfullmäktige, den tomt till förfogande där nya, för sin tid ändamålsenliga arkivlokaler kom att uppföras. De två första cheferna, som kom att prägla Landsarkivets inriktning på olika sätt, var också söner till Martin Weibull. Den förste chefen var Lauritz Weibull (1903–19), och han efterträddes av sin yngre bror Carl Gustaf Weibull som landsarkivarie (1919–46).

Flera av de följande artiklarna, författade av Lars Jörwall, Anna-Brita Lövgren och Bengt Danielson, tar sedan upp den speciella problematik som sammanhänger med insamlingen av arkiv, alltifrån den offentliga administrationen, organisationer, företag till enskilda; det gäller både kontakten med myndigheter, leveranser, ordnande och förtecknande och inte minst den ständiga bristen på arkivlokaler. Knappheten i anslagen går som en röd tråd genom framställningarna; att leva upp till lagar och förordningar har varit svårt genom åren.

Tiden är väl dock förhoppningsvis förbi då forskarna själva fick sitta på vinden och gräva efter handlingar i säckarna!

Elisabeth Reuterswårds artikel tar upp olika personalkategoriernas utveckling under 1900-talet. Likaså diskuteras arbetsvillkor och löner. Både diskussionen av till exempel det statligt reglerade lönesystemets begränsningar och konsumentprisindexuppräknningen av vad dåtidens löner motsvarar idag ger, rent allmänt, intressanta perspektiv att begrunda.

I den avslutande artikeln tar den förre landsarkivarien Anna Christina Ulfsparre upp en del frågor som rör kunskapsuppbyggnad och -förmedling. Arkivets funktion utgör inte enbart att vara en depå, utan en viktig uppgift är också att både tillgängliggöra och förädla arkivinformati- onen till allmänhetens fromma. Arkivyrket har med tiden både breddats och förändrats. Sedan 1990-talet kan man läsa arkivvetenskap vid Lunds universitet (upp till och med 40 poäng). Historiska institutionen står som administratör, medan Landsarkivet sköter innehållet i utbildningen. En professionalisering av yrkesrollen pågår; numera finns både IT-arkivarier och arkivpedagoger. Att ständigt förbättra omvärldens kunskaper om och förståelse av arkiv och arkivyrket är väsentligt; arkiven är ju en del av vårt gemensamma kulturarv, de utgör samhällets minne.

Leif Stureson

I problembarnens tid. Om förnuftets moraliska ordning

Mats Börjesson & Eva Palmblad

Stockholm: Carlssons Bokförlag 2003, 269 s.

MATS BÖRJESSONS OCH EVA PALMBLADS bok *I problembarnens tid* handlar om hur så kallade problembarn har definierats och behandlats under 1900-talet. I fokus för boken står de barnexperter som barn-

psykologer och barnpsykiatriker som har varit tongivande i denna verksamhet. Det första av bokens fem kapitel handlar om barns önskade respektive oönskade beteenden. Författarna visar att idealet är det balanserade barnet som varken uppvisar för mycket eller för litet av olika beteenden och egenskaper. I det andra kapitlet flyttas fokus till nyttiggörandet av den enskilde medborgaren i samhällets tjänst. Problem uppstår när individen har orimliga karriäranspråk eftersom vårt hierarkiska samhälle enligt författarna kräver att vissa människor definieras som otillräckliga eller bristfälliga. Idén om social mobilitet beskrivs som en myt eftersom den bestämning av barn som sker på ett tidigt stadium i själva verket avgör barnets framtid. I bokens tredje kapitel diskuteras skolan såväl som barn- och ungdomsvården utifrån den frivillighetspolitik som kommit att utmärka vår tids självförvaltningsstat (s 117). Det är en politik som bygger på att individen själv ges en röst vid interventioner i samråd med experter. Åtgärder presenteras som förmåner och rättigheter snarare än påbud och måsten. Men, hävdar författarna, denna frivillighet är en chimär, eftersom den som inte kan uppvisa den sociala och politiska medvetenhet och aktivitet som krävs för att utnyttja den, obönhörligen kommer att bli exkluderad.

Bokens två sista kapitel handlar om expertisens legitimeringsarbete. Här beskrivs hur informell information ur barnens vardag, eller skvaller, ligger till grund för anmälningar av barn till de undersökta institutionerna efter att ha klätts i nya vetenskapliga termer av experterna. Börjesson och Palmblad hävdar att även den samverkan, och det därmed sammanhängande vidareförandet av information, mellan olika instanser som idag ses som eftersträvsvärd inom barn- och ungdomsvård kan ses som en byråkratisering av skvaller. Bokens femte och sista kapitel handlar de ”tecken” som av experterna har tolkats som uttryck el-

ler bevis för anomalier i barns utveckling. Gemensamt för många av de testpraktiker som har använts inom barn- och ungdomsvården är enligt författarna att de är cirkelresonerande. De avvikande tecken som söks med testen, som koncentrationssvårigheter, stökighet och destruktivitet, utgör i själva verket definitionen av en diagnos som DAMP snarare än uttryck för en annan underliggande avvikelse.

Hur problem i relation till barn och barndom har definierats och bedömts är en ytterst intressant, relevant och viktig forskningsfråga. Samhällets barnavård, -fostran och omhändertaganden är nämligen en verksamhet som står inför många svåra beslut och präglas av den inneboende konflikten mellan statens ansvar för barns välfärd och barns respektive föräldrars fria val. Börjesson och Palmblad är mycket kritiska mot den verksamhet som har bedrivits av samhällets institutioner för barn. Boken visar tydligt på vilket sätt både skolan och den psykiska barn- och ungdomsvården kan tolkas som redskap för kontroll och disciplinering av barnen och deras föräldrar – ofta via åtgärder som lanseras som förmåner. Det övergripande syftet med boken är enligt författarna att granska de institutioner i samhället ”som bär upp kontrollen av barnen och av deras föräldrar” liksom de ”tjänstemän, byråkrater och professionella [som har till] uppgift att korrigerat det oönskade” (s 8). Författarna följer detta syfte konsekvent och bokens kritiska granskning omfattar allt från 1930-talets verksamheter till de behandlingsformer, tester och åtgärder som var rådande på 1990-talet.

Den historia som de skriver är alltså tydligt präglad av ett kontrollteoretiskt perspektiv. Som sin teoretiska utgångspunkt anger författarna den franske idéhistorikern Michel Foucault vars perspektiv beskrivs som ”en utmaning mot föreställningen om en allt ökande grad av rationalitet och humanitet i det västerländska samhällets

historia" (s 243). I enlighet därmed positionerar sig Börjesson och Palmblad mot vad de kallar "den gängse historieskrivningen" som definieras som en historieskrivning "av vetenskapens, humanitetens eller demokratis framsteg" (s 243). På så vis menar författarna att det finns två perspektiv att välja mellan – ett foucaultinspirerat och ett utvecklingsoptimistiskt perspektiv. Vi vill med denna recension diskutera konsekvensen ett sådant synsätt.

I den socialhistoriska forsknings-traditionen har ett av Foucault inspirerat kontrollteoretiskt perspektiv länge haft en betydelsefull position. Detta perspektiv bidrog, när det lanserades vid 1970-talets slut och 80-talets början, till ett nytt synsätt på sociala reformer som kontroll- och disciplineringsverktyg snarare än ett uttryck för en humanisering.¹ Ett alltför ensidigt framhävande av de sociala åtgärdernas kontrollerande dimensioner kom emellertid på ett senare stadium att kritiseras. Exempelvis framhövdes bristen på diskussion av skillnaden mellan intentioner respektive åtgärders effekter – ibland oönskade sådana. Kritiken har också gällt den ibland bristfälliga definitionen av den kontrollerade respektive kontrollerande parten, liksom ointresset för det motstånd som åtgärder kan mötas med.²

Börjesson och Palmblad knyter emellertid inte an till denna diskussion, utan argumenterar för ett kontroll- och disciplineringsperspektiv som det enda möjliga alternativet till ett utvecklingsoptimistiskt perspektiv. För studien om problem-barnens tid får detta konsekvenser på två punkter. För det första avfärdas en kvantitativ analys eftersom den likställs med ett utvecklingsoptimistiskt perspektiv. För det andra lämnas alternativa tolkningar därhän, vilket bidrar till att den historia som berättas blir alltför förutsägbar.

Den första punkten blir tydlig i relation till hur det empiriska materialet presenteras. De institutioner som ligger till grund

för undersökningen är Nybodahemmet, ett upptagningshem för barn i alla åldrar, verksamt mellan 30- och 60-talen, den psykiska barn- och ungdomsvården (PBU) på i Stockholm och Sankt Örjans specialenhet för barn och ungdomar också i Stockholm. Sammanlagt har "ca 500" akter, hämtade från dessa institutioners verksamhet, analyserats. Det rör sig således om ett omfattande material.

Den ungefärliga uppgiften om akternas antal har emellertid placerats i en av slutnoterna. Det saknas också upplysningar om hur dessa akter fördelar sig över tidsperioden samt mellan de olika institutionerna. Läsaren får inte heller någon uppfattning om vilka som varit anmälare eller vad som angivits som anmälningsorsaker. Författarna hävdar att materialet på grund av dess brokighet inte bör utsättas för någon eftertionalisering i form av en kvantifiering. Risken finns att man då skapar en historia om ett ständigt framåtskridande i fråga om humanitet och förnuft (s 128). I stället väljer de att använda det empiriska materialet som illustrationer av kontrollstrukturer. "Genom att fokusera på hur akterna berättar om sina klienters 'karriärer', förflyttningar, försämringar eller förbättringar, skall vi försöka frilägga kontrollstrukturernas förhållanden och logiker" (s 126). Effekten blir emellertid att det saknas en helhetsbild av den empiri som ligger till grund för studien. Genom denna behandling av materialet försvåras, om inte omöjliggörs, också andra tolkningar av vad som har skett i mötet mellan institutioner och den enskilda människan.

Delar av det aktmaterial som ligger till grund för studien – journaler förda vid Stockholms rådgivningsbyrå för uppfostringsfrågor (senare PBU) – har tidigare studerats av Ulf Jönson.³ Han visar genom att kvantifiera delar av materialet att anmälningar från barnens hem under 1950-talet blev allt vanligare i relation till de tidigare dominerande anmälningarna

från skolan och barnavårdsnämnden. Författarna har noterat Jönsons fynd (s 156), men avvisar det, eftersom det riskerar att ligga till grund för en utvecklingsoptimistisk historia. I stället tolkas föräldrarnas allt större beredvillighet att aktivt uppsöka experter som resultatet av en löpande strategi ”för att garantera att medborgarnas synsätt och åtgärdsförslag blir liktydiga med expertens” (s 147). Föräldrarnas egna eventuella upplevelser av större frihet att välja behandlingsformer för sitt barn avfärdas sålunda som en chimär. Det innebär i sin tur att de ”människoexperter” som står för skrivandet av akterna, liksom barnen och deras föräldrar, blir framställda som omedvetna om sin roll som bärare av socialpolitiska normer.

Makt är ett betydelsefullt begrepp i *I problembarnens tid*. I den form begreppet används av författarna ges makten en strukturalistisk prägel, vilket påverkar tolkningen av relationen mellan barn, föräldrar och samhällets institutioner. Detta maktbegrepp står i motsättning till Michel Foucaults resonemang om makt som ett relationellt begrepp. Dominansförhållanden ses inte som för givet tagna, utan som en möjlig men inte nödvändig konsekvens av kampen om tolkningsföreträde. Genom ett dylikt perspektiv öppnas möjligheterna att se motstånd och frihetliga strategier i det empiriska materialet.⁴ I boken uppmärksammas dock inte kamper och konflikter mellan aktörer. Barn och föräldrar, liksom experter, framställs istället som statister i en berättelse om kontrollens och maktens allomfattande struktur, som ingen slipper undan och som alltid finner nya vägar. Det sociala kontrollnätet har enligt författarna blivit ännu starkare än ”i det gamla nordiska bondesamhället” (s 118). Reträttplatser för oliktankare har blivit allt färre och ”[m]öjligheterna till ett utträde ur samhället minskat” (s 119).

Det som föräldrar, politiker och forskare tolkar som ett ökat mått av frivillighet för

individerna är alltså enligt Börjesson och Palmblad snarare än mer raffinerad form av maktutövning. Och det som förefaller vara uttryck för demokratisering och frivillighet är enligt författarnas slutord blott retoriska täckmantlar för det fortsatta korrigerande arbetet. Detta resultat är en konsekvens av bokens teoretiska utgångspunkter. Det finns enligt vår mening all anledning att kritiskt granska den ökade frihetens retorik och innebörd. Vi menar dock att det finns alternativa sätt att kritiskt förhålla sig till utvecklingsoptimismen utan att för den skull ansluta sig till en tro på en allomfattande kontrollerande maktapparat.

Det faktum att det inte längre är skolan som institution som förespråkar avskiljanden, utan aktörer som föräldrar, föräldragrupper och Handikappombudsmannen antyder en förändring. Att som författarna se den som en ännu mer raffinerad form av maktutövning föder en nästan oundviklig följdfråga: kan då samhällets barnavård någonsin bli något annat än ett uttryck för styrning, kontroll och disciplinering? Samtidigt stänger det möjligheten för en öppen diskussion om föräldrars rättigheter, barns bästa, statens ansvar för sina medborgare och den individuella friheten – det vill säga de dilemman som präglar frågan om behandlingen av samhällets ”problembarn”.

Judith Areschoug &
Karin Zetterqvist Nelson

Noter

- 1 Se t ex Stanley Cohen & Andrew Scull (eds), *Social Control and the State. Historical and Comparative Essays*, Oxford 1983; Robert van Krieken, ”Social Theory and Child Welfare. Beyond Social Control”, *Theory and Society* 1986:15, s. 401.
- 2 Se t ex Joan Higgins, ”Social Control Theories of Social Policy”, *Journal of Social Policy* 1980:1; John A. Mayer, ”Notes towards a Working Definition of Social Control in Historical Analy-

- sis" i Stanley Cohen & Andrew Scull (eds) 1983; Linda Gordon, *Heroes of their own Lives. The Politics and History of Family Violence – Boston 1880–1960*. London 1988; John J. Rodger, "Social Work as Social control Re-examined. Beyond the Dispersal of Discipline Thesis", *Sociology* 1988:4.
- 3 Ulf Jönsson, *Bråkiga, lösaktiga och nagelbitande barn. Om barn och barnproblem vid en rådgivningsbyrå i Stockholm 1933–1950*, Linköping 1997.
- 4 Roddy Nilsson, "Den närvarande frånvaron eller i väntan på Foucault. En diskussion om Foucault och den svenska historiedisiplinen", *Historisk tidskrift* 2000:2.

Som isolerade är. De lagerkransade kvinnorna och akademien under 1900-talets första hälft

Hanna Markusson Winkvist

Stockholm & Stehag: Symposion 2003, 339 s.

HANNA MARKUSSON WINKVISTS avhandling *Som isolerade är* är ett både viktigt och välskrivet bidrag till den universitetshistoriska forskningen med inriktning på genusanalys. Bokens tidsmässiga ram består av tillkomsten, utformandet och omformandet av behörighetslagen från 1923, som gav kvinnor tillträde till statliga tjänster som till exempel professurer. Till grund för analysen ligger främst disputerade kvinnor och kvinnor som uppnådde docentkompetens. Undersökningen omfattar, förutom de gamla statsuniversiteten, också de dåvarande privata högskolorna i Stockholm och Göteborg. Teoretiskt har författaren hämtat inspiration från Joan Scotts teori kring makt och kön. Markusson Winkvist vill dock inte lägga sig på samma strukturella nivå som Scott. Hon betonar att hon inte ser individerna som hjälplösa och att hon inte är intresserad

av att göra en diskursanalys, eftersom förändring är svår att påvisa utifrån diskursbegreppet. I detta sammanhang saknar jag en diskussion kring den utveckling diskursbegreppet genomgått just vad gäller förändring och individens möjlighet att påverka diskursen. Nancy Frasers pragmatiska diskursbegrepp är ett exempel på hur diskursanalys kan användas för att visa både förändring och aktörsinflytande.

Markusson Winkvists avhandling består av sju delundersökningar som alla syftar till att belysa de första kvinnliga akademikerens situation som en minoritetsgrupp i den akademiska världen, samt att besvara författarens frågeställningar. Dessa handlar bland annat om synen på den kvinnliga pionjären, om kvinnornas sociala bakgrund spelade någon roll för deras val av en akademisk karriär och om kvinnornas doktorsgrad kan relateras till manlighet och kvinnlighet.

I första kapitlet behandlas just diskussionerna i samband med behörighetslagen. Markusson Winkvist visar här hur förespråkare för denna lag menade att de kvinnor som kunde tänkas komma i fråga för de högre befattningarna var ett fåtal undantagskvinnor som inte var "vanliga" och "feminina" kvinnor. Lagen skulle således inte utgöra något hot för männen, eftersom man kunde räkna med att endast ett fåtal kvinnor skulle utnyttja möjligheten till en karriär inom statliga ämbeten. Markusson Winkvist visar även att dessa undantagskvinnor sågs som hybrider. I andra kapitlet redovisas den utredning som låg till grund för ett förslag som gick ut på att avskaffa behörighetslagen. Markusson Winkvist visar att under både 1920-talet och 1930-talet ansågs män och kvinnor besitta könsspecifika egenskaper som gjorde att utredarna förespråkade en könssegregerad arbetsmarknad. Det tredje kapitlet utgörs av en kvantitativ undersökning av hur många kvinnor som de facto disputerade under perioden 1873–1949. Vi får veta att så få

RECENSIONER

som 104 kvinnor uppnådde doktorsgraden vid de fyra undersökta universiteten och högskolorna. I de följande två kapitlen undersöks de kvinnor som valde att antingen fortsätta sin yrkeskarriär inom universitetet som docenter och forskare eller som valde en fortsatt yrkesbana utanför akademien. I det sjätte kapitlet är det de akademiska kvinnornas sociala bakgrund som analyseras. Markusson Winkvist visar att de kvinnor som blev framgångsrika på det akademiska fältet oftast kom från förmögna akademikerhem. I det sista kapitlet diskuteras åter synen på den kvinnliga akademikern och författaren för ett resonemang kring hur bilden av kvinnan kan ha påverkat hennes identitet som akademiker.

Resultaten Markusson Winkvist kommer fram till är både spännande och väl underbyggda. Bland annat menar hon att det pris som de kvinnliga pionjärerna fick betala för sina framgångar var förlusten av sin kvinnlighet. Kvinnorna ansågs många gånger utgöra en slags hybrider i den akademiska världen. Detta medförde att de kvinnliga akademikerna kom att ses som en avkönad minoritet som inte utgjorde något egentligt hot mot de manliga akademikerna. De kvinnliga akademikerna kom därför att föra en tillvaro som isolerade öar i den akademiska världen fram till mitten av 1900-talet.

Det finns både för- och nackdelar med att arbeta med ett stort heterogent källmaterial. En fördel, som Markusson Winkvist själv påpekar, är just att hon i sin avhandling kan belysa de akademiska kvinnornas situation från olika perspektiv i bokens olika kapitel för att sedan binda samman trådarna till en mer heltäckande analys i slutet. En nackdel med ett brett källmaterial som består av allt från telefonintervjuer till memoarer och offentliga utredningar är att det blir som en påse smågodis. Jag tror att avhandlingen hade vunnit på att Markusson Winkvist begränsat sina undersökningsområden och i stället fördjupat sig

och sitt material mer kring någon av de frågor hon inledningsvis ställer. Eventuellt kunde avsnittet om de kvinnliga akademikernas alternativa arbetsmarknad helt tagits bort. En utförligare diskussion kring valet av källmaterial samt kring materialets för- och nackdelar hade måhända kunnat tysta min kritik.

Avhandlingen saknar så gott som helt sammanfattningar både i anslutning till respektive kapitel och i slutdiskussionen. Sammanfattningar underlättar läsningen och gör samtidigt att man som läsare lätt kan följa bokens röda tråd. Just eftersom avhandlingen är upplagd på så vis att den består av sju undersökningar, hade en sammanfattning av delresultaten varit på sin plats och kanske bidragit till ett avhandlingens sammanhållande kitt. Det skall dock framhållas att boken är både välskriven och rolig att läsa vilket gör att man med nöje tar sig igenom den även utan dessa sammanfattningar.

Det finns ett relativt stort forskningsläge kring universitetets relation till samhället där många menar att universitetets ideologi påverkas av strömningar i det omgivande samhället. Pierre Bourdieu menar dock att akademien är ett exempel på ett fält där idéer utifrån har svårt att tränga igenom. Markusson Winkvist väljer uttryckligen att inte använda sig av Bourdieus begreppsapparat vid sin analys av akademien. Då författaren är intresserad av att undersöka kvinnors indefiniering i akademien, som hon menar kännetecknas av att vara en frusen ideologi, skulle hon med fördel och som stöd för sitt resonemang kunnat använda den franske sociologens fältbegrepp.

Sammanfattningsvis är jag dock mycket positiv till Markusson Winkvists avhandling. Den utgör ett nytt fräscht tillskott till den universitetshistoriska forskningen som så ofta saknat just ett genusperspektiv.

Lina Carls

GULAG och glemsel. Ruslands tragedie och Vestens hukommelses- tab i det 20. århundrede

Bent Jensen

Köpenhamn: Gyldendals 2002, 523 s.

DEN DANSKE SOVJETHISTORIKERN Bent Jensen berättar i sin bok två historier. En beskriver kärnan i den terrorverksamhet som sovjetstat och kommunistparti med skiftande intensitet och i olika gestaltningar bedrev mot de egna medborgarna från de första revolutionsåren till Stalins dödsår 1953. Kärnan var fånglägersystemet och dess huvudadministration, GULAG. Den andra historien handlar om danska vänsterintellektuella som var försedda med så effektiva ideologiska skygglappar att de varken i samtiden eller senare gjort den tillgängliga informationen om GULAG till kunskap.

Det är inga nya teman för Jensen. Redan i mitten av 1980-talet skapade han höga debattvågor i Danmark med sin bok *Stalinismens fascination og danske venstre-intellektuelle*. Boken förvandlade Jensen till en outsider i det danska historiker- och vetenskapssamhället. Det var inte bara hans oförmåga eller ovilja att se att kommunismen *egenligen* var en god ideologi som inte tilltalade 80-talsvänstern. Minst lika mycket ilska riktades mot att han väckte till liv en historia som många bara ville förbigå med tystnad. Till på köpet dristade han sig till att ställa de dominerande föreställningarna om Hitler och Stalin, om nazism och stalinism, mot varandra.

Den nya boken, utgiven 18 år senare, skiljer sig på flera sätt från förstlingsverket, men har samma två grundberättelser som stomme. Större delen av boken utgörs av en faktisk redovisning av den sovjetkommunistiska stats- och partimaktens trettiofem-åriga krigsföring mot de egna medborgarna. Med stundtals outhärdlig detaljrikedom berättar Jensen historien om hur de första

bolsjevikarens Leninstyrda röda terror övergick i Stalintidens stora terror, som i sin tur övergick i krigsårens tvångsdeportationer av hela sovjetfolk och de sista Stalinårens antisemitiska terror mot sovjetjudar. Många unika foton samt informativa faktarutor och välvalda citatsamlingar förstärker ytterligare det sakhistoriska intrycket. Historiska data har Jensen hämtat i den moderna, huvudsakligen ryska och amerikanska forskning om sovjetterrorn som kunnat dra nytta av den större tillgången till relevant källmaterial efter Sovjetunionens fall. Han ger en god sammanfattning om vad vi i början av 2000-talet i sak vet om den sovjetkommunistiska terrorn.

Jensens tolkningsram är av betydligt äldre ursprung. Han stöder sig tungt på den gamla totalitarismteorin, som förklarar terrorn med hjälp av sovjetledarnas intentioner och en kommunistisk ideologi som konsekvent lät ändamålet helga medlen. Till skillnad från i det tidigare verket har han här också utvecklat idén om ett nära samband mellan Lenin och Stalin och deras idévärldar. Grundtanken är att Stalin i sin terrorutövning utnyttjade de ideologiska och institutionella instrument som Lenin skapat. Ett bindeled var enligt Jensen leninistiska föreställningar om tillvaron som en kamp mellan å ena sidan de *byvsjie ljudi*, "förflutna människor", som inte längre ansågs ha något existensberättigande, däribland präster, borgare och bönder, å andra sidan de revolutionära och "progressiva" grupper som inte bara bedömdes ha framtiden för sig, utan också ansågs ha ett slags historisk rätt att eliminera allt som minde om det förflutna. De institutioner som i Jensens analys knöt samman Lenins och Stalins terrrorsamhällen var bland andra rättsväsendet, säkerhetspolisen och koncentrationslägren, alla underordnade det kommunistparti som blev alltmer allsmäktigt i takt med att Lenin lät eliminera konkurrerande partier. Det är en övertygande argumentation som driver. Till totalitarismteorin hör slutligen

RECENSIONER

också en strävan att jämföra nazism och kommunism som ideologier och samhällssystem. Även här manövrerar Jensen klokt genom att med jämförande metod sätta fingret på en rad framträdande strukturella likheter, men också genom att peka på skillnader. Att jämföra för att förklara och förstå det likartade och det olikartade är inte att jämställa.

Jensen förkastar utan prut all revisionistisk kritik mot dessa teoretiska utgångspunkter. Det är synd. Han har visserligen rätt i att vissa revisionister ibland överger alla vetenskapliga överväganden i syfte att hålla Lenin utanför terrorsammanhanget eller att reducera terrorns omfång genom att minimera offertalen eller sätta "offer" inom citationstecken. Därigenom hoppas man framkalla en föreställning om terrorhistorien som en borgerlig, antikommunistisk frihandskonstruktion. Andra har dock på ett mer konstruktivt sätt visat att totalitarismteoriens enkla idé om terrorn som "ledarnas" krig mot ett försvarslöst och passiviserat "folk" inte längre håller stånd. Att människor gjorde motstånd, att många trots massvåldet fäste stora förhoppningar vid och backade upp regimen in i det sista, och att offer- och förövrakategorierna särskilt på lokal och regional nivå inte alltid är så lätta att hålla isär, är inget som författaren uppehåller sig så mycket vid, även om böndernas motstånd mot den nya regimen konfiskations- och kollektiviseringspolitik noteras. Över huvudtaget är öppna teoretiska överväganden inget för Jensen, som raljerar över modern teoribildning och mestadels väjer för komplicerade eller ens alternativa förklaringar. Det är olyckligt, för de stora frågorna om hur hela detta krig mot sovjetbefolkningen egentligen kunde äga rum, och om hur terrorn mer och mer kom att genomsyra inte bara det politiska livet utan också sådant som till synes låg utanför våldsutövningen, som vardagslivet, språket, utbildningen och kulturen, får därmed inget intellektuellt

tillfredsställande svar. Jensen är heller inte alldeles konsekvent i sitt avståndstagande från samhällsteorier. Han säger sig inte gilla begrepp som "modernisering" och "modernitet", men använder icke desto mindre Zygmunt Baumans resonemang om en modern "trädgårdsmästarstat" som bekämpar skadeinsekter och röjer undan plantor som inte utvecklas på det sätt som den progressiva trädgårdsmästaren planerat.

Jensens bok har nått en betydande popularitet i Danmark. Visserligen har den också lett till vredgade inlagor, ofta från dem som var arga redan 1984, men framför allt till beröm och beundran. Första upplagan såldes snabbt slut. Många recensenter har hyllat författarens konsekvens och sanningslidelse. I empatiska hemma-hos-reportage har Jensens familjeförhållanden och uppväxt skärskådats. *Berlingske Tidende* har utpekat honom som "sin generations måske mest betydelige historiker".

Populariteten kan således inte förklaras med att han uppfyller högt ställda vetenskapligt analytiska och teoretiska förväntningar. En viktigare förklaring är i stället att Jensens historia handlar om människor av kött och blod, får en dramatisk och välregisserad intrig samt förses med en bakgrundsteckning i vilken det svarta och det vita får större utrymme än historiens gråzoner. Jensens stora styrka är sökandet efter sanning och moral. En sådan styrkeposition har han byggt upp genom mångårigt och oförtrutet arbete med att placera sovjetterrorn på den intellektuella dagordningen.

Det svart-vita mönstret går igen också i bokens avslutande kapitel, som behandlar västliga, särskilt danska vänsterintellektuellas ovilja att erkänna och dra de kognitiva, moraliska och ideologiska konsekvenserna av sovjetterrorn. Tidsperspektivet är långt och sträcker sig fram till våra dagar. Här är det lätt att ställa upp på Jensens moraliska hållning. Han visar att det alls inte har saknats informationer i väst och i

Danmark om vad som tilldrog sig i Sovjetunionen under Lenin och Stalin, men att många av sovjetkommunismens "fellow-travellers", till och med sådana som i samtiden med egna ögon såg hur "förflutna" människor behandlades i Sovjetunionen, valt att reproducera sovjetregimens propagandalögner i stället för att berätta sanningen. Medan det västliga samhället entydigt tagit avstånd från människor som förnekat eller banaliserat nazismens illgärningar, har "GULAG-förnekare" under lång tid fått verka också i framstående positioner i väst, hävdar Jensen. Här antyder han intressant nog att även kulturella faktorer kan bidra till att förklara denna obalans; under det att nazismen sågs som en del av det västliga kulturarvet och efter kriget successivt inlemmades i den västliga populärkulturen, har Sovjetunionen generellt framstått som kulturellt annorlunda och främmande. Efter kalla krigets slut har Auschwitz växt fram som en symbol och en värdegrund att samlas kring. Så har definitivt inte blivit fallet med GULAG.

Jensen har inte heller mycket till övers för den andra västliga grundhållningen till sovjetterror, som representanter för den danska statsmakten och andra europeiska stater har föredragit att inta, trots att diplomatisk information inte saknats: tystnaden. Här har det ideologiska rastret sannolikt betytt mindre än det maktpolitiska, eftersom det oftast fungerat lika effektivt hos konservativa som hos socialistiska politiker. För dessa iakttagare har det avgörande varit att Sovjetunionen stod på segrarsidan i andra världskriget och under efterkrigstiden utvecklades till en supermakt att ha respekt för eller till och med känna fruktan för.

GULAG och glömskan är en viktig bok. Den påminner om en delvis okänd historia som haft ett genomgripande inflytande på det senaste seklets samhällsutveckling inte bara i Sovjetunionen och Ryssland. Den påminner om faran av att okritiskt under-

kasta sig allsköns ideologier med totalitära, utopiska anspråk. Jensens bok bör läsas också för att förhindra att GULAG-historien banaliseras och förnekas. Sådant pågår med viss intensitet än idag, inte minst i Danmarks grannland i öst.

Klas-Göran Karlsson

Folkhemmets kommun. Socialdemokratiska idéer om lokalsamhället 1939–1952

Ulla Ekström von Essen

Stockholm: Atlas Akademi 2003, 427 s.

DEN KOMMUNALA EFTERSLÄPNINGEN är idag ett ganska okänt begrepp. Inom det socialdemokratiska partiet var däremot begreppet i högsta grad aktuellt under framförallt 1940-talet. Med kommunal eftersläpning avsågs då att landets kommuner inte var tillräckligt benägna att bedriva en så expansiv kommunalpolitik som partiets ledning önskade. Det gamla kommunala sparsamhetstänkandet, som främst syftade till att hålla ner beskattningen, ansågs även vara rotat hos många av de socialdemokratiska kommunalpolitikerna. Från partiet centralt bedrevs det därför en upplysningsverksamhet som skulle stimulera en utbyggnad av den kommunala verksamheten både i fråga om lagstadgade uppgifter och om åtaganden som var frivilliga för kommunerna. En central person i detta sammanhang var Adolf Wallentheim (1898–1953), som åren 1939–1953 verkade som sekreterare för kommunala frågor på partiets informationsavdelning. Ett viktigt källmaterial för arbetet är Wallentheims korrespondens med socialdemokratiska kommunpolitiker. Avhandlingen får därför i någon mån karaktär av minibiografi över en politiker som nästan är helt bortglömd, bland annat därför att han aldrig blev statsråd.

Ekström von Essens doktorsavhandling i idéhistoria kretsar alltså mycket kring hur det socialdemokratiska folkhemmet skulle

implementeras mer konkret på den kommunala nivån. Det övergripande syftet sägs nämligen vara: ”att visa hur de svenska kommunerna inlemmades i folkhemspolitikerna”. De bakomliggande strategierna för denna process benämns kommunideologi, vilket är ett annat tämligen centralt begrepp i avhandlingen.

Kommunernas historiska utveckling utgör en bakgrundsbeskrivning för den empiriska undersökningen. Särskilt betydelsefull blir genomgången av den successiva integrationsprocessen mellan staten och kommunerna som tog sin början efter 1862 års kommunreform och som var ganska långt kommen under 1940-talet. Begreppet kommunal självstyrelse fick nu en annan betydelse. Tidigare hade det främst syftat på att kommunerna skulle ha en tydlig autonomi i förhållande till statsmakten. Den moderna definitionen gick istället ut på att kommunerna skulle vara kapabla att på ett bra sätt sköta de uppgifter som staten lade på dem. Vidare berörs den stora kommunala sammanläggningsreform, storkommunreformen, som ägde rum år 1952, men som initierades i en socialdemokratisk riksdagsmotion 1939. En av motionärerna var Wallentheim. Kommunsammanslagningarna kan för det första ses som ett tydligt uttryck för en ganska långtgående integration mellan stat och kommun. För det andra kan sammanslagningarna uppfattas som en strategi för att göra kommunerna tillräckligt stora och ekonomiskt bärkraftiga för att på ett bättre sätt kunna förverkliga folkhemspolitikerna på lokal nivå. Det kan därför med fog påstås att socialdemokraterna var pådrivande för att åstadkomma större kommuner. 1952 kan alltså ses som en logisk och välmotiverad slutpunkt på avhandlingens undersökningsperiod.

Ekström von Essen går också igenom socialdemokraternas kommunalpolitiska handlingsprogram från början av 1900-talet fram till det program som antogs

1944 samtidigt som partiet tog sitt stora efterkrigsprogram. 1944 års kommunala handlingsprogram lade fast riktlinjer för den nya mer aktiva och expansiva politik som partiet ansåg att kommunerna borde föra. Kommunerna skulle spela en betydelsefull roll i samhället som utförare av viktiga delar av den statligt initierade välfärdspolitiken.

Socialdemokraternas kommunalpolitiska visioner under 1940-talet utvecklas sedan i två olika kapitel. Ett utmärkande drag i detta tankegods var att kommunernas hjälpsatser skulle ses som sociala rättigheter och inte som nådegåvor i ett gammalt fattigvårdstänkande. De sociala rättigheterna skulle bland annat innefatta barnavård, hälsovård, åldringvård, bostäder samt meningsfulla fritidssysselsättningar. I det sistnämnda ingick också olika former av kulturella aktiviteter. En socialdemokratiskt styrd kommun skulle vara en modern och rationell mönsterkommun. Det rationella elementet gick framförallt ut på att kommunerna skulle bli forum för en stark vetenskaps- och förnuftstro, där inspirationen hämtades från den tidiga efterkrigstidens ideal om rationalisering, planering och modernisering. I det rationella ingick också en total övergång till en representativ demokrati på kommunal nivå. Kommunalstämmorna i de minsta kommunerna borde därför upphöra, då stämmorna uppfattades som ineffektiva och odemokratiska. Genom storkommunreformen blev detta också genomfört fullt ut. Partiets kommunpolitiker delgavs dessa tankegångar i form av cirkulärskrivelser, artiklar och handböcker. Dessa var oftast skrivna av Wallentheim. Ekström von Essen framhåller att partiets organisation passade väl för denna typ av propagandaverksamhet. När kommunerna inte anammade denna nyordning med tillräcklig snabbhet myntades det ovannämnda uttrycket den kommunala eftersläpningen.

Att kommunerna skulle svara för en

viktig del av den offentliga välfärdproduktionen var inte minst en strategi som drevs av socialminister Gustav Möller. Tanken med detta var att det skulle finnas en nära kommunikation mellan regeringen och kommunalpolitikerna. På detta sätt skulle mellanled i form av den statliga förvaltningen, inte minst länsstyrelserna, delvis undvikas. Om staten tog över fler uppgifter fanns det en klar risk för att verksamheten skulle bli dyrbar, ineffektiv och byråkratisk. Det skall emellertid tydligt betonas att denna strategi ändå byggde på att kommunerna fungerade som verkställare av statligt reglerade uppgifter.

Avhandlingen innehåller även två särskilda undersökningar, dels om kommunal bostadspolitik, dels gällande hur kommunerna hanterade frågor om sterilisering. Ekström von Essen framhåller att SAP såg bostadspolitik som tämligen central under 1940-talet, då den ansågs vara ett medel för att lyfta hela nationen och befolkningen. Kommunernas initiativ på området uppmuntrades genom olika former av statsbidrag och förmånliga lånevillkor. Trots detta var den kommunala responsen långt ifrån fullständig. Bristen på en offensiv kommunal bostadspolitik var en grund för diskussionen om den kommunala eftersläpningen. Steriliseringspolitiken var däremot en tämligen speciell fråga som inte alls berördes i partiets korrespondens med kommunernas företrädare.

Ekström von Essen visar också att de övriga riksdagspartierna, med visst undantag för högern, tog intryck av den socialdemokratiska nyordningen på det kommunala området. Kommunisterna institutionaliserade visserligen inte sina kommunpolitiska handlingslinjer, men kan huvudsakligen sägas ha accepterat de socialdemokratiska tankegångarna om en mer aktiv och expansion politik. Bondeförbundet är det borgerliga parti som ägnas störst utrymme i den komparativa undersökningen. För detta parti var

anslutningen till den socialdemokratiska linjen en stor omställning i förhållande till den politik som partiets kommunalpolitiker i allmänhet drev. Denna utmärktes ofta av sträng sparsamhet med kommunala medel som syftade till att hålla nere kommunalskatten.

Avhandlingen har rent allmänt ett ganska stort mått av ovanifrånperspektiv i så måtto att den huvudsakligen handlar om att det socialdemokratiska partiet bedrev en upplysnings- och propagandaverksamhet riktad mot partiets företrädare på kommunal nivå. Hur kommunalpolitikerna uppfattade dessa pekpinna framgår inte särskilt tydligt i avhandlingen. Samtidigt måste detta perspektivval anses vara relevant för en avhandling inom ämnet idéhistoria. Det kan också noteras att Ekström von Essen överskattar det socialdemokratiska partiets väljarstyrka i landets kommuner på 1940-talet. Trots allt hade en klar majoritet av landets kommuner borgerlig majoritet före 1952. Som helhet är dock avhandlingen välskriven och dessutom trevligt illustrerad med ett flertal bilder. Jag vill därför rekommendera idéhistoriskt och kommunhistoriskt intresserade att läsa denna bok.

Erik Wängmar

Den bräckliga barriären – Finland i svensk säkerhetspolitik 1948–1962

Olof Kronvall

Försvarshögskolan Stockholm 2003, 408 s.

OM FINLAND HAR SETT sig själv i sina mer nationalistiska ögonblick i historien som västerlandets bålverk, har Sveriges roll i sådana tider inskränkt sig till att vara den otacksamme skyddslingen i bastionens trygga lä. Ur svensk synvinkel har situationen givetvis tett sig annorlunda. Olof Kronvall visar i sin avhandling *Den bräckliga barriären* vilken betydelse Finland

hade i Sveriges säkerhetspolitik under åren 1948–1962. Hans syfte är att utforska hur säkerhetspolitikens utformning påverkades av olika former av hänsynstagande gentemot den östra grannen, som var knuten till Sovjetunionens intressesfär genom VSB-avtalet – vänskaps-, samarbets- och biståndspakten, som tecknades 1948. För att finna dessa hänsynstaganden undersöker Kronvall uttalanden av de aktörer som var involverade i utformningen av den svenska säkerhetspolitiken. Till dessa hör politiker ur både regerings- och oppositionspartier, militärer och diplomater. Undersökningen börjar i VSB-avtalets år och avslutas efter notkrisens lyckliga slut 1962.

Synen på Finlands betydelse påverkas självfallet av synen på Sovjetunionen. Kronvall särskiljer två generella sätt att uppfatta Sovjetunionens motiv. De aktörer inom regeringen (men även i viss mån inom diplomatkåren och militären) som såg Sovjetunionen som en defensiv makt med begränsat inflytande i Finland insåg att även defensiv säkerhetspolitik skulle kunna påverka Sverige på ett oönskat sätt. De som såg Sovjetunionen som expansionistisk (oppositionsledarna, militären och vissa diplomater) misstrodde även föregivet tillmötesgående drag från dess sida. Oavsett om aktörerna såg Sovjetunionens motiv som defensiva eller expansionistiska, var dock alla eniga om att det var från det hållet som Sverige hotades. Huruvida Finland kunde utgöra ett effektivt hinder, en fördröjningsfaktor eller rentav en språngbräda för sovjetisk aggression, var en annan fråga. Överhuvudtaget verkar frågan om Finlands motståndskraft mot invasion snarare handlat om vid vilken tidpunkt bälverket skulle rämna än om det skulle hålla alls. Intimt sammanlänkad med denna diskussion var frågan om Sveriges alliansfrihet och huruvida den var hållbar i en krissituation. Beteckningen Finlandsargumentet används i avhandlingen om resonemanget att Sverige borde

stå utanför NATO eftersom ett medlemskap kunde leda till sovjetiska åtgärder mot Finland. Vice versa förutsåg andra aktörer en situation där sovjetisk aggression mot Finland skulle kunna tvinga in Sverige i NATO, och detta ”omvända Finlandsargument” användes av förespråkare för västalliansen i Sverige.

Tidigare forskning har debatterat huruvida Finlandsargumentet mobiliserades med ett altruistiskt eller egoistiskt syfte. Kronvall fastslår att Sveriges intressen i Finland präglades i första hand av omsorg om den egna säkerhetspolitiska situationen. En annan synvinkel på Finlandsargumentet i tidigare forskning har varit en tendens att avfärda dess betydelse och att utmåla det som endast ett retoriskt grepp för att framhäva Sveriges skenbara neutralitet. Detta ”revisionistiska” perspektiv på den svenska kallakrigshistorien tenderar till att beskriva Sverige som en hemlig NATO-allierad (fast inte så hemlig att Sovjetunionen inte kände till detta). Kronvall själv ansluter sig snarare till ett post-revisionistiskt perspektiv, enligt vilken Sverige visserligen strävade efter bibehållen alliansfrihet men där Finlandsargumentets roll i detta sammanhang är öppen till diskussion. Författaren betonar dess betydelse men påminner om andra motiv som sannolikt vägde tyngre, till exempel det primära målet att hålla Sverige utanför krig. Alltför ivriga åberopanden av Finlandsargumentet väckte också regeringens misshag, eftersom man inte önskade provocera Sovjetunionen i onödan.

Att bena ut de reella faktorer som påverkade säkerhetspolitikens utformning och de retoriska argument som måhända användes för att dölja det verkliga saktillståndet är ingen lätt uppgift. Författaren gör ett beundransvärt arbete som öppnar en längre tidsrymd än vad tidigare undersökningar har gjort. Han lyfter också fram de säkerhetspolitiskt intressanta turer som gjorde att svenska högerledare kunde uttrycka uppskattning för finländska so-

cialdemokrater för deras hårdare hållning mot Sovjetunionen.

Några sensationella slutsatser kommer Kronvall inte fram till. Snarare intar han en balanserad mellanposition jämfört med tidigare forskare som antingen föringrat eller överdrivit Finlandsargumentets betydelse. Han går systematiskt igenom materialet i kronologisk ordning och med frekventa sammanfattningar av kapitlen, vilket inte ger spännande läsning men väl en övertygande bevisföring. Differentieringen av de olika aktörernas syn på Finlands betydelse i säkerhetspolitiken är intressant, eftersom debatten om Sveriges situation under kalla kriget ofta behandlar "Sverige" som ett enhetligt kollektiv. Kronvall visar på de åsiktskillnader och motsatta hållningar som faktiskt fanns, både i fråga om synen på Sovjetunionen, om alliansfrihetens betydelse eller om Sveriges intressen i Finland. Under den tidsperiod som undersökts verkar dock utmanande röster mot alliansfriheten så småningom att tystna, till exempel tycks oppositionen ha velat upprätthålla en nationell konsensus under kriser.

Kanske förvånande för en oinvidig läsare, uppvuxen under det kalla krigets sista decennier, är ändå den pessimistiska syn på Finlands öde som många svenska aktörer med inflytande i säkerhetspolitiken, både politiker, militärer och diplomater, visade upp i mer eller mindre privata anteckningar och samtal. Finlands "starke man", agrarförbundare, statsminister och sedermera mest långvarige president Urho Kaleva Kekkonen, rönste föga tillit bland svenska politikerkollegor, som ändå kan sägas ha varit mindre pessimistiskt inställda till Sovjetunionen än vad militären var. Orsaken kan ha varit att Kekkonens hållning gentemot Sovjetunionen uppfattades som alltför tillmötesgående. Finländska debattörer har ju i efterhand beskrivit Finlands läge under VSB-avtalet som "rähmällän", ungefär ligga framstupa.

Kekkonen var förvisso även i Finland en kontroversiell gestalt som efter en ungdom som aggressiv krigspolitik under 40-talet förvandlades till en fredens och försoningens röst gentemot den forne fienden. Finländsk forskning tyder på att notkrisen 1961 beställdes av Kekkonen för att stärka hans egen ställning.¹ Presidenten hade nämligen på hemmaplan utmanats av en valallians med en socialdemokratisk motkandidat i spetsen. Kronvall beskriver hur Sovjetunionens not mottogs i Finland och även i Sverige, eftersom den överlämnades till den svenske Moskvaambassadören, en gest som tolkas som ett erkännande av Sveriges intressen i Finland. I noten krävde Sovjetunionen förhandlingar med Finland i enlighet med VSB-avtalet på grund av en påstådd västtysk militär expansion i Norden, varvid även Sverige anklagades för att ha försett Västtyskland med vapen och inte ha insett situationens allvar. Medan Kekkonen förhandlade med Chrusjtjov i Novosibirsk och avstyrde alla planer på VSB-förhandlingar, avsåg sig hans utmanare sin kandidatur i presidentvalet. Det smärtfria utlopp som krisen fick står i skarp kontrast till de nervösa reaktioner som den orsakade i pressen och bland politiker i Stockholm.

Det är skada att språkförbistringen lägger hinder i vägen för mycket intressant forskning om Sveriges och Finlands relationer. Kronvall medger själv att han, trots de begränsningar som han själv satt för sitt material, skulle ha haft nytta av en rad olika källor som tyvärr bara finns tillgängliga på finska. Till exempel skulle frågan om eventuella svenska försök att utöva inflytande på Finlands situation kanske kunnat belysas bättre med hjälp av finska källor. Emedan frågeställningen fokuserar på Sverige är dessa brister mindre väsentliga för slutsatserna. Icke desto mindre är det i det långa loppet störande att den finsk-svenska forskningen fortfarande är en envägsrelation där svenskarna

hämmas av bristande språkkunskaper och finländarna plockar det de vill ha.

Ainur Elmgren

Not

- 1 Se bl a Henrik Meinander, *Finlands historia 4*, Helsingfors: Schildts 1999.

The Landscape of Food. The Food Relationship of Town and Country in Modern Times

Marjatta Hietala & Tanja Vahrikari, eds
Helsingford: Studia Fennica Historica 4,
Finnish Literature Society 2003, 232 s.

PÅ SENARE TID har flera böcker inom vad som skulle kunna kallas mathistoria publicerats och rönt stor uppskattning. Mark Kurlanskys böcker om torsk och salt är kanske de mest påtagliga exemplen och kan generöst beskrivas som populärvetenskapliga. Upplagorna har varit stora och vi har förärats såväl översättningar som pocketupplagor. Hösten 2003 publicerade dessutom Dick Harrison och Eva-Helen Ulvros en kabbok med historisk anknytning. På den svenska forskningsfronten har dock publiceringsivern varit mer återhållen, varför den engelskspråkiga men finskpublicerade antologin *The Landscape of Food* bör vara av stort intresse för en svensk läsekrets.

En första iakttagelse är att svenska bidrag tråkigt nog saknas. För den nordiska insatsen står här – med den äran – finska och norska forskare. Perspektivet är europeiskt och bidragen sträcker sig från Norge i norr till Grekland i syd. Den geografiska spridningen och bredden på bidragen är här en tillgång, då framställningen är strukturerad i tre teman: *försörjningen av städerna, gränsytan mellan stad och landsbygd samt tradition, kris och innovation*. Denna strukturering gör att de olika bidragen känns mer komplementära än spretiga. Sistnämnda omdöme är annars en vanlig anmärkning mot antologier. Ansatsen är tvärveten-

skaplig, något som fungerar mycket väl i sammanhanget, kanske beroende på den tydligt tematiska inriktningen. En viss tonvikt kan dock förnimmas mot socialhistoria och ekonomisk-historiska perspektiv. Boken är ett resultat av ett symposium för *The International Commission for Research into European Food History* (ICREFH), avhållet vid universitetet i Tammerfors 1999.

Även om ovanstående stycken vidläter en positiv grundsyn till boken, finns det anledning att med en gång göra en försiktigt kritisk anmärkning i det att boken inte riktigt håller det titeln lovar: av gränsytan mellan stad och landsbygd görs inte så mycket, även om några av bidragen närmar sig detta. I hög utsträckning hamnar istället fokus på den urbana kontexten. Detta skall dock inte skymma det faktum att de flesta bidragen håller hög klass och visar hur fruktbara de mathistoriska perspektiven kan vara. När exempelvis Annemarie de Knecht-Van Eekelen skriver om den förändrade rollen hos koloniträdgårdarna från 1880-talet till idag i Nederländerna, lyfter hon fram att ”their history is not only a history of the changing relations between men and the environment, but also a history of emancipation of the working classes”. de Knecht-Van Eekelen redogör för hur koloniträdgårdarnas ursprung i välgörenhet för fattiga arbetare fått allt mindre betydelse och menar att det idag för många odlare snarare handlar om att vara ”in touch with nature”, vilket i en del fall kan innebära konflikter med en social struktur i områdena där krav på ordning och skötsamhet etablerats som norm. Hans-Jörgen Teuteberg, som kanske kan beskrivas som en nestor bland europeiska mathistoriker, bidrar med en uppsats som pekar på grönsakernas allt större betydelse i det tyska kosthålllet under perioden 1850–1913 och visar hur denna process kan relateras till såväl frihandel som mer rationell trädgårdsodling. Ett annat intressant bidrag kommer från Lydia Sapounaki-Dracaki som diskuterar

kokböckernas betydelse för den grekiska kostens ”modernisering” under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet. Hon visar här hur en andra generation av kokböcker vid 1900-talets början anpassade icke-grekiska recept till grekiska smakpreferenser för en bred, i huvudsak urban, målgrupp.

The Landscape of Food visar på betydelsen av mathistoria och redovisar en imponerande bredd inom den aktuella forskningen utan att framställningen tappar fokus. Samtidigt pekar många av författarna på de brister och luckor i forskningen som fortfarande finns. Förhoppningsvis finns det många forskare som är villiga att anta utmaningen.

Fredrik Björk

Svensk oro. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets senare hälft

Sverker Oredsson

Lund: Nordic Academic Press 2003, 419 s.

RÄDSLÅ, FRUKTAN, ORO och hotbilder låg till grund för Sverker Oredssons första rapport, *Svensk rädsla. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft* (recenserad i *Scandia* 2002:1) från det så kallade MUST-programmet (som utläses Militär underrättelse och säkerhetstjänst). Med utgångspunkt i offentlig fruktan och oro gick Oredsson i den förra boken igenom hur ett par olika sorters rädslor – uppdelad på inre och yttre hot – har påverkat den svenska politiken. Och nu har del två i samma serie kommit, *Svensk oro*. Detta är i allt väsentligt också just en andra del och en direkt fortsättning på den förra boken, vilket inte minst märks genom att utgångspunkter och resonemang kring urval, begreppsdiskussioner och liknande helt saknas. I stället hänvisar författaren till sin förra bok. *Svensk oro* är helt enkelt samma bok om andra halvan av 1900-talet. Det är väl egentligen inget

fel i det, men i det här fallet betyder det att några av de problem som fanns i den förra delen alltjämt finns kvar.

Fortfarande har Oredsson arbetat med uppdelningen i inre och yttre hot. Yttre hot var också under den senare delen av 1900-talet framför allt Sovjetunionen. Även om det under 1970-talet och ännu mer under 1980-talet inte har rått politisk enighet om i vilken grad och på vilket sätt Sovjetunionen (eller Ryssland under 1900-talets sista årtionde) hotat Sverige har rädslan för grannen i öster påverkat den svenska politiken. Både i form av höga försvarsbudgetar, men också vad det gäller allmän utrikespolitik.

De inre hoten är liksom i den förra volymen politisk extremism på vänster- och högerkanten och invandringsfrågan. IB-affären tas upp liksom senare under 1990-talet den nya högerextremismen och den allt våldsammare antifascistiska rörelsen. Den gamla partipolitiska vänstern har blivit allt mindre hotfull, konstaterar Oredsson. Så även om åsiktsregistreringen fortsatte långt efter 1960-talet har faktiskt de vänsterpartister och andra som engagerade sig på vänsterkanten under 1980- och 1990-talen inte bedömts som farliga för demokratin. Enligt SÄPO kunde emellertid KPML(r) utgöra en fara på vissa arbetsplatser eftersom de kunde skapa oro – hur utreder Oredsson inte närmare.

Snarare har de varit nya, unga, radikala autonoma grupper som karaktäriserats av att de varit mot fascism som har utgjort ett hot. Ett exempel är AFA (antifascistisk aktion) som har kartlagts. Oredsson konstaterar samtidigt att de högerextremister som kartlagts trots allt är både våldsammare och mer kriminellt belastade.

Ett annat inre hot har utgjorts av invandrare – eller snarare rädslan för hur invandringen ska komma att påverka Sverige och svenskarna – och ett nytt miljöhot, inte minst i form av hotande kärnkraftskatastrofer. Vad det gäller dessa två hot finns en

del problem. Inte bara är det oklart varför Oredsson har valt ut dem. Periodvis, säger han själv, har invandringen inte bedömts som hotfull. Man kan fråga sig varför han överhuvudtaget så hårt låst fast sig vid denna kategori av hot som han identifierade vid seklets början, när han hur som helst lagt till ett annat hot som miljöfaran. Varför har han valt dessa hotbilder och inte andra? I *Svensk rädsla* slås det fast att i fokus ska de hotbilder som legat till grund för underrättelse- och säkerhetstjänsten stå. Men kring detta hade man också i denna bok velat ha en diskussion eller förklaring kring varför och hur de olika hotbilderna valts ut. Det är inte otroligt att tänka sig att militären har varit intresserade av vilken energipolitik som förts eller av om utländska terrorister möjligen använt sig av den så kallade svenska gästfriheten – men detta skulle i alla fall jag i så fall vilja sett en diskussion kring. Det är inte självklara militära hot som valts ut. Varför i så fall inte också andra hotbilder? AIDS-epidemin under 1980-talet eller lågkonjunkturen och arbetslösheten i dess fotspår under 1990-talet, är två exempel. Men om detta sägs inget.

Oredsson säger sig ha utgått från säkerhetspolitiska hotbilder. Och frågan är ju om sådana hotbilder alltid är detsamma som allmän rädsla eller offentlig fruktan som titeln antyder. Allt detta hade emellertid kunnat klargöras med en lite mer djupgående diskussion. Hans redogörelser för turer i riksdagen, debatter i tidningar och så vidare och ger en rad hårdfakta kring vår allra senaste nutidshistoria på ett både bra och intressant – men det hade varit ännu intressantare om detta satts in i ett vidare perspektiv.

Jenny Björkman

The Historian–Filmmaker’s Dilemma. Historical Documentaries in Sweden in the Era of Häger and Villius

David Ludvigsson

Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2003, 411 s.

DEN AKADEMISKT SKRIVNA historien har fått konkurrens. Eller rättare sagt, den akademiskt producerade historien har haft konkurrens sedan lång tid tillbaka från historiska spelfilmer, historiska dramadokumentärer och historiska dokumentärer som samtliga har tiotusentals gånger mer spridning än den mest spridda avhandlingen. Detta är något som hittills inte har tagits riktigt på allvar av de professionella historikerna, även om det har retat gallfeber på många av dem, vilket de åtskilliga utfallen mot faktafel och förenklingar som dessa populära bilder har strött ut bland allmänheten visar. Men där stannar oftast kritiken. När det gäller den populärt skrivna historien vet den akademiskt skolade historikern exakt var han eller hon ska sätta in hugget med pennan för att misskreditera sin icke auktoriserade kollega offentligt. De befinner ju sig trots allt på samma arena där de använder samma slags verktyg. När det däremot kommer till film- och tv-bilder som förmedlar historia är den akademiske historikern plötsligt inne på främmande mark där de elegant utmejslade teorierna och metoderna inte riktigt passar in eftersom de är skapade för att analysera ord och inte bilder.

Det här att historien långtifrån enbart tillhandahålls från akademiskt håll kan ses som ett problem, men det är samtidigt också ett faktum, ett intressant faktum som det inte längre går att blunda för. Människor erhåller en hel del av sin förståelse och baserar mycket av sin uppfattning om samhället på historien och att denna historia inte kommer från akademiskt håll,

utan främst från spelfilmer och historiska tv-dokumentärer som skapar bilder av det förflutna, måste bemötas, behandlas och diskuteras seriöst istället för att trimmerande viftas bort som ytterligare ett påträffat faktafel.

David Ludvigssons avhandling *The Historian–Filmmaker’s Dilemma* är den första större historiska undersökningen som ger sig i kast med dessa tänkvärda och högaktuella frågor. Som förste man på plan har han dessutom haft ett knepigt arbete framför sig eftersom det har varit ett flertal tomrum som först måste fyllas i innan en undersökning kan påbörjas då tidigare efterforskningar på det här området helt lyser med sin frånvaro. Trots det tar han sig an uppgiften med de komplicerade och övergripande frågorna: Hur används historien i det moderna samhället? Hur förmedlas historia via bilder och ljud i historiska tv-dokumentärer och vilka kognitiva, moraliska och estetiska överväganden är filmskaparen tvungen att göra?

I fokus för undersökningen befinner sig en institution för det historieintresserade Sverige, nämligen de två filmproducenterna Olle Häger och Hans Villius (båda för övrigt utbildade historiker) och deras minst sagt digra produktion av historiska tv-dokumentärer för SVT mellan åren 1968–2000.

Ludvigsson inleder med att bygga upp en översiktlig ram inför sin empiriska undersökning av Häger och Villius tv-produktion. I fyra kapitel går han historiografiskt igenom historiekulturen i Sverige, den historiska dokumentären allmänt, den historiska dokumentären i Sverige och till sist kommer ett kapitel med biografiska inslag där Häger och Villius samlade produktion schematiskt gås igenom. Därefter följer den empiriska undersökningen i tre kapitel uppdelat efter de olika överväganden – kognitiva, moraliska och estetiska – som Häger och Villius var tvungna att göra. Ludvigssons slutsats är att de olika

kategorierna hela tiden fanns med i produktionsprocessen, att det kognitiva, moraliska och estetiska samverkade, men att det estetiska kom att ta överhanden ju längre tiden led beroende på att Häger och Villius blev alltmer skickliga i att hantera tv-mediet.

Det föga överraskande resultatet av denna innehållsrika och i huvudsak gediget genomförda undersökning gör att det finner sig en viss snopenhet när slutsatsen presenteras och det beror på Ludvigssons upplägg. Ansatsen att täcka in många överlappande områden på översiktlig basis ger för det första upphov till en oändlig rad upprepningar, och för det andra leder det till att den tänka helhetsbilden förblir halv och i slutändan också till att Ludvigsson bara kan ge ett mycket provisoriskt svar på frågan om Häger och Villius placering i den svenska historiekulturen och därtill inget svar alls på frågan om historiens betydelse i det moderna samhället.

Å andra sidan är vägen dit full av värdefulla inblickar i Häger och Villius förberedelser, produktion och efterproduktion av historiska tv-dokumentärer, inblickar som det akademiska historiefältet kan dra lärdom och ha stor nytta av eftersom de bl a komplicerar den förklenande dikotomin mellan ord och bild, där språket sägs vara, tack vare sin diakrona struktur, särskilt användbart för att analysera och kommunicera, medan bildens synkrona struktur ger den kapacitet att konkretisera och intensifiera. Med andra ord ses ordet som rationellt och vetenskapligt, medan bilden anses vara irrationell och känslomässig.

Ett exempel är Häger och Villius kognitiva överväganden som manifesterade sig i att de ville förmedla kunskap; att de hade en vetenskaplig ambition som inkluderade egna efterforskningar och presentation av ny forskning via sina kontakter med den akademiska världen och sist men inte minst att de genom metareflekationer

och genreöverenskommelser ständigt påminde tv-publiken om att vårt vetande är begränsat. Det här med metareflectioner är extra intressant eftersom den vanligaste kritiken mot film- och tv-bilder är att det inte går att utvärdera eller problematisera de bakomliggande historiska källorna då produktionsprocessen döljer dem. Här visar dock Ludvigsson tydligt att Häger och Villius inte alls var främmande för reflexiv källkritik visavi de bilder de valde att visa, till exempel i *Jag ser underbara ting. Med Hans Villius längs Nilen* (1993), där Villius explicit diskuterade historiska källor och källkritiska problem som en del av programmet.

Å tredje sidan är många av Ludvigssons fjorton enskilda analyser av Häger och Villius olika tv-dokumentärer märkligt okritiska, något som blir särskilt märkbart då en analys av Ken Burns *The Civil War* (1990) utförs i komparativt syfte och där det finns ett helt annat bett i den innehålls- och formmässiga analysen. Om det här beror på att Burns, enligt Ludvigsson, prioriterar det känslomässiga i sin tv-dokumentär om det amerikanska inbördeskriget på grund av kommersiella skäl, ett skäl som inte besvårade Häger och Villius eftersom de var anställda av public service-tv, eller om det beror på att Ludvigsson råkat sätta sina studieobjekt Häger och Villius på piedestal, är något som den enskilde läsaren får avgöra.

Avslutningsvis vill jag ändå framhålla att Ludvigssons arbete utgör ett nytt unikt avstamp för svensk historieskrivning och att avhandlingen med fördel kan läsas, tack vare det överlappande upplägget, som enskilda kapitel utan att man missar något av det omkringliggande resonemanget.

Tommy Gustafsson

Så tänkte jag. Politik & dramatik

Ingvar Carlsson

Stockholm: Hjalmarson & Högberg 2003, 666 s.

I LIKHET MED Ernst Wigforss och Tage Erlander formar Ingvar Carlsson med sina memoarböcker bilden av Sveriges 1900-tal. Inom arbetarrörelsen kommer *Så tänkte jag* att tjäna som det mest auktoritativa dokumentet om centrala politiska händelseförlopp, och rörelsens uppfattning tenderar att bli den allmänna uppfattningen. Det är bekymmersamt eftersom boken i stora delar är ensidig och advokatorisk.

De första hundra sidorna handlar om Ebbe Carlsson-affären 1988. Det centrala i den är det berömda brevet. Justitieminister Anna-Greta Leijon undertecknade ett dokument ställt till "the relevant British Authorities", i vilket hon presenterade Ebbe Carlsson. "On my behalf he handles certain very delicate fact-finding missions in connection with the murder of the late Prime Minister Olof Palme. On my authority, Mr Carlsson has contacted you through unofficial channels to try and confirm some information regarding the background of the murder. We believe your Service possesses such information." Ebbe Carlsson "will be able and authorized to answer any of your questions in this case".

Ingvar Carlsson återger inte vad som står i brevet men skriver att det hade ett olämpligt innehåll. Det finns inget tecken på att han tycker något annat i dag än 1988, då han inte fann någon saklig anledning att byta justitieminister.

Snabbt gjordes två utredningar, en av Justitiekanslern och en av Carlssons medarbetare i statsrådsberedningen. Carlsson skriver att man av dem kunde dra slutsatsen att det inte fanns någon irreguljär spaningsorganisation vid sidan av den förundersökning som leddes av åklagaren. I så fall var Anna-Greta Leijon friad från miss-

tanken att ha medverkat till något sådant. Men Justitiekanslern hade ingen befogenhet att utreda justitieministerns handlande, han granskade bara polisen. Statsrådsberedningens utredning var överslätande. Brevet borde enligt den inte betraktas som något annat än ett rekommendations- eller introduktionsbrev, och ett sådant kunde ett statsråd skriva. Sedan sägs att det var fel av justitieministern att underteckna brevet så som det var avfattat.

De två utredningarna tillåter inte den slutsats Carlsson drar. Han lägger ut dimma.

Under utfrågningen i konstitutionsutskottet förnekade Anna-Greta Leijon att hon hade gett Ebbe Carlsson något uppdrag, och i det fick hon stöd av Ingvar Carlsson och sin statssekreterare Sten Heckscher.

Här fanns ett autentiskt dokument som säger att en namngiven person fullgör vissa uppgifter i en mordutredning "on my behalf" och "on my authority". Mot detta står en version i efterhand, tillkommen i en politiskt pressad situation, enligt vilken justitieministern inte hade gett ett sådant uppdrag. Vilken version borde man tro på?

Leijon var skyldig till ett flagrant brott mot rättegångsbalken. En justitieminister får inte leda en mordutredning. Detta var inte som Carlsson menar en lämplighetsfråga utan en rättsfråga. Han skriver med energi om överdrifter och urspårningar i diskussionen men nästan inte alls om sakens konstitutionella kärna. Förnekandet av det uppenbara fick många av oss som var med att höja rösten. Ebbe Carlsson-dramat i sig och debattens hårdhet rörde upp känslor och satte ner omdömet hos somliga kritiker. Författaren gör inte händelseförloppet begripligt.

Det mest uppseendeväckande i boken är polemiken mot Kjell-Olof Feldt, som Carlsson anser bära huvudansvaret för den ekonomiska överhettningen under de sista

åren av 1980-talet. Felet låg enligt Carlsson i kreditmarknadens avreglering hösten 1985, som regeringen och de socialdemokratiska partiorganen inte hade fått tillfälle att diskutera. Han förnekar inte att regleringen hade överlevt sig själv men svävar på målet om vad som borde eller kunde ha gjorts. Feldt har berättat om avregleringen och den väldiga kreditansvällning den utlöste i sin bok *Alla dessa dagar...*. Inför avgörandet samtalade han med Olof Palme, som gav sitt medgivande, lät vara i trötthetens tecken. Självfallet hade det varit Palmes sak, inte som Carlsson menar Feldts, att besluta om en bredare förankring i regeringen och partiet.

Om avregleringen och dess effekter finns i verkligheten ingen större motsättning. Den egentliga tvisten mellan Carlsson och Feldt rör finanspolitiken. Carlsson skriver på flera ställen att regeringen hade statens finanser under full kontroll; det var inte statskassan som läckte ut pengar, det var inom riksbankens ansvarsområde "utvecklingen löpte amok". Finansministerns krav på finanspolitisk åtstramning 1989 betraktar han därför som i grunden felriktat och dessutom politiskt ogenomförbart.

I slutet av en högkonjunktur lever en regering i ett dårarnas paradiset. Utgifterna för arbetslöshet är minimala samtidigt som det flödar in pengar på grund av stora, högt beskattade inkomstökningar. Så var det 1976 och så var det 1989, i båda fallen på tröskeln till en förödande konjunktur- och kostnadskris. Statsfinanserna var skenbart i balans; deras verkliga svaghet visade sig när underskotten strax därpå nådde astronomiska tal.

Det som långsiktigt underminerade statsfinanserna var bidragen till hushållen, som åren 1986–90 ökade med 90 miljarder kronor. Den reella ökningen var 50 miljarder, resten var inflation. Allra mest ökade ersättningen vid ohälsa, en följd av att riksdagen 1987 bestämde att så gott som alla löntagare skulle ha hundra pro-

cents ersättning vid sjukfrånvaro. Familjestödet ökade med stora belopp, regeringen återställde den så kallade delpensionen, en gratisförmån utan behovsprövning. Samtidigt steg utgifterna för ATP med förödande automatik. Det stod klart redan omkring 1980 att systemet måste reformeras, men under 1980-talet gjordes ingenting.

Kjell-Olof Feldt kämpade med dessa frågor, inte så att han lade fram något samlat reformprogram, men han varnade och förmanade i tal, intervjuer och finansplaner. En gång vägrade han att höja dagpenningen i a-kassan. Då blev det en revolt inom LO och riksdagsgruppen. Han tog strid med socialministern om pensionerna. I båda fallen förlorade han. Men genom sin vilja till omprövning och respektlöshet mot rörelsens ikoner, särskilt markant i intervju-boken *Samtal med Feldt* 1984, var han den socialdemokrat som mer än andra jämnade vägen för 1990-talets strukturreformer: skatteomläggningen, riksbankens självständighet, riksdagens nya budgetordning, arbetsgivarverkets självständighet, avregleringar och avveckling av offentliga monopol. Finansdepartementet blev under Feldts tid ett centrum för ett fritt och obundet ekonomiskt tänkande. Det mest bestående i hans insats är sådant som mognade fram först efter att han lämnat politiken 1990.

Om det varit sant att det helt avgörande problemet var kreditmarknadens avreglering hade 90-talets strukturreformer inte behövts; i så fall hade man, när kreditvägen passerat, kunnat fortsätta som förut.

Under 1970- och 80-talen blev Salt-sjöbadsmodellen på arbetsmarknaden ett getingbo. Ingvar Carlsson har inte mycket att säga om förstörelseprocessen i lönebildningen men lägger antydningssvis skulden på organisationerna, särskilt SAF. Om den löneexplosion som inträffade vid mitten av 70-talet skriver han: "Avtalet 1974/75 mellan LO och SAF hamnade på en unikt hög nivå. De två åren medförde kostnadsök-

ningar för företagen med cirka 40 procent. SAF accepterade den höga nivån med den icke uttalade men ändå bakomliggande tanken att inflationen skulle äta upp en stor del av löneökningarna."

Här är allt fel. Det tvåårsavtal Carlsson avser gällde 1975/76, inte 1974/75. Både SAF och LO siktade på ett ettårsavtal för 1975, eftersom det var omöjligt att förutsäga den internationella inflationen under 1976. Det var i stället regeringen som bestämde att avtalen skulle gälla även 1976. Staten gick före och lade fast nivån i ett tvåårsavtal med statsjänstmännen och höjde samtidigt arbetsgivaravgifterna för båda åren. SAF ställdes inför *fait accompli*. Det var regeringen, inte SAF, som spekulerade i fortsatt hög inflation.

Svante Nycander

Maktens (o)lika förklänader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige

Paulina de los Reyes, Irene Molina & Diana Mulinari, red

Stockholm: Atlas förlag 2002, 338 s.

I DE 13 UPPSATSER som utgör innehållet i den tvärvetenskapliga antologin *Maktens (o)lika förklänader* problematiseras förhållandet mellan feminism, etnocentrism och klass utifrån olika infallsvinklar. Det postkoloniala perspektivet är starkt närvarande i flera av uppsatserna. Kritik framförs bland annat mot att rasism har varit och är en alltför marginaliserad fråga inom den svenska genusforskningen. Flera av uppsatsförfattarna argumenterar för att rasism är en mycket viktig faktor för att förstå och förklara nutida former av social differentiering.

Antologins redaktörer betonar i sitt inledningskapitel att en viktig forskningsuppgift är att analysera hur könsidentiteter konstitueras inom ramen för ett rasifierat och klassindelad samhälle. Genom att problematisera rasismen kan vi inte bara för-

kasta den som social praxis utan också lyfta fram och undersöka hur erfarenheter av rasism parallellt med klass och kön formar sociala identiteter. Redaktörerna betonar också vikten av att skapa en medvetenhet om rasism, vilket anses vara av central betydelse för att förstå hur rasistiska ideologier och föreställningar präglar vår uppfattning om sociala fenomen. Likaså argumenterar de för vikten av ett flerdimensionellt angreppssätt i studiet av komplexa maktrelationer. De lanserar begreppet intersektionalitet som ett viktigt teoretiskt redskap i maktanalyser. Med detta begrepp som utgångspunkt är det möjligt att studera processer som skapar över- och underordning utifrån socialt konstruerade olikheter som kön, klass och etnicitet. Dessa olikheter är inbäddade i varandra och förändras i skilda rumsliga och historiska sammanhang. I dagens samhälle, som präglas av nya former av global orättvisa, finns det, enligt redaktörerna, inga sociala positioner eller identiteter som inte konstrueras utifrån klass, kön och etniska asymmetrier. Ett sådant perspektiv på makt öppnar också för nya överskridande politiska strategier mot ojämlikhet och förtryck.

Antologins uppsatser rör sig kring fyra övergripande teman. Det första temat problematiserar feminismens blindhet för etnicitetsfrågor. Uppsatsförfattarna för diskussioner om hegemoni, marginalisering och normativitet inom den svenska genusforskningen. Med utgångspunkt i svensk kvinno- och genusforskning analyserar Paulina de los Reyes i "Det problematiska systerskapet" hur feminismens etniska gränser har resulterat i en hegemonisk bild av kvinnlighet som "vit" och "svensk". I det sammanhanget presenterar Paulina Stoltz i sitt bidrag politiska strategier och idéer om solidaritet mellan kvinnor. I Heléne Thomssons "Feministiskt integrationsarbete" återkommer feminismens tillkortakommanden och svårigheter. Hon för en diskussion om principiella invänd-

ningar och praktiska problem i relation till utvecklings- och integrationsarbete riktade till invandrade kvinnor.

Antologins andra tema rör sig kring arbetets organisering och fackligt deltagande på en könsuppdelad och rasifierad arbetsmarknad, i en samhällskontext med kapitalistisk expansion, behov av arbetskraft och migration. Föreställningar om olikheter mellan människor görs ofta till naturliga inslag i samhället och blir en strategi för att legitimera socio-ekonomiska ojämlikheter. Diana Mulinari för i "Om det behövs blir vi uppkäftiga..." en teoretisk diskussion om rasismens ideologiska grundvalar och visar med hjälp av intervjumaterial från ett forskningsprojekt bland fackligt aktiva invandrare hur dessa rasistiska ideologier kommer till uttryck i det fackliga arbetet. Anders Neergaard fokuserar på fackföreningsstrategier och jämför historiska och institutionella villkor bakom rasifieringsprocesser i Storbritannien och Sverige. Han menar att den svenska fackföreningsrörelsens inkluderande strategier har varit förknippade med tydliga underordningspraktiker riktade till rasifierade grupper.

Tendensen att kulturisera, det vill säga att reducera komplexa sociala processer till enkla, deterministiska och statiska antaganden om kultur – "den andres kultur" – är påtaglig när det gäller diskurser om invandrare, speciellt invandrarkvinnor. Den stigmatisering som följt har varit ett återkommande problem när kvinnors situation förekommit i den offentliga debatten. Ett tredje tema behandlar just hur detta "problemperspektiv" gör sig gällande i olika sammanhang. Ylva Brunes analys i "Invandrare i medicarkivets typgalleri" visar hur "problemperspektivet" används inom media som motbild i konstruktionen av en jämställd, harmonisk och problemfri svensk identitet. Anna Bredströms artikel behandlar massmediala diskurser och stigmatisering av invandrarungdomar, och hon analyserar de problem som upp-

står när feministiska strategier använder sig av etniska stereotyper och nationalistiska metaforer. Intresset för språket och för den diskursiva konstruktionen av främlingskapet står i fokus i Fredrik Hertzbergs "Det olyfta lockets paradox". Han belyser hur arbetsförmedlare och andra myndigheter använder sig av narrativa former och erfarenhetsbaserade berättelser för att å ena sidan undvika att stå för negativa föreställningar om "de andra" och å andra sidan legitimera den särbehandling som faktiskt förekommer i arbetsförmedlingens verksamhet.

Ett fjärde tema fokuserar på hur samhällsliga normer och institutioner genomsyras av sexism och rasism. I Carl-Ulrik Schierups text analyseras välfärdsstatens institutioner och retoriken om den sociala dimensionen. En social dimension som existerar i just retoriken men som i praktiken kännetecknas av en social exkludering av samhällets svaga grupper, inte minst av invandrare. Susanne Johanssons och Irene Molinas bidrag tar upp konstruktionen av platser med hjälp av rasifierade och sexualiserade diskurser applicerade på två svenska kommuner, Gnosjö och Botkyrka. I Alexandra Ålunds "Etnicitet, medborgarskap och gränser" diskuteras etnicitet, medborgarskap och etnicitetens gränser med fokus på identitetsformeringen och hybridiseringen bland ungdomar. Med utgångspunkt i postkoloniala teorier påtalar Paulina de los Reyes och Irene Molina behovet av att diskutera förekomsten av rasism i Sverige. Med exempel från den etniska rangordning som förekommer i boende, arbetsliv och media kritiserar de den eufemistiska användningen av etnicitetsbegreppet som de menar bidrar till att essentialisera olikheter mellan människor, vilket i sin tur skapar en

föreställning om etnicitet och kultur som något statiskt och oföränderligt. Deras avsikt är att lyfta fram hur föreställningar om människors väsensskilda olikheter hämtar sin näring i rasistiska ideologier och den hierarkiska ordningen som etablerades i och med kolonialismen.

Det sammantagna intrycket av antologin är att den på ett förtjänstfullt sätt lyfter fram behovet av att problematisera rasismen som en nyckelfaktor för att förstå olika former av social differentiering i det svenska samhället. Trots redaktörernas argumentering för ett flerdimensionellt angreppssätt i studier av komplexa maktrelationer och lanseringen av begreppet intersektionalitet som ett teoretiskt verktyg för detta syfte, tycker jag att klassperspektivet får en undanskymd tillvaro i flera av antologins uppsatser. Uppsatsförfattarna, som i sin argumentering visar hur kulturrasismen präglar uppfattningar om sociala problem och hur etnicitet blir en bärande princip för underordning, missar i nödvändig utsträckning att koppla människors levnadsvillkor och identiteter till klassposition och de materiella förutsättningarna. Det finns dock undantag bland uppsatserna, inte minst Carl-Ulrik Schierups, Anders Neergaards och Diana Mulinaris bidrag. En annan invändning som jag som historiker har är avsaknaden i flera uppsatser av historiska paralleller till tidigare former och upplevelser av rasism i det svenska samhället. Genom ett historiskt och komparativt perspektiv skulle de i flera uppsatser beskrivna nutida "nya" former av rasism och exkludering inte längre framstå som exceptionellt nya. Utan ett historiskt och jämförande perspektiv på rasism är risken stor för inflation i rasismbegreppet.

Jesper Johansson